

megsemmisíttette annak elemeit, felszámolta a születési előjogokat és az arra épülő kormányzás gyakorlatát. Ráhelyezte az országot „a modernizáció szocialista útjára” – amit zsákutcs modernizációnak is mondanak –, de torz módon, polgárok nélkül vitte el az addig nem létező polgári átalakulás felé az országot. Fragmentumokban volt csak képes megvalósítani évtizedek demokratikus és szociális követeléseit, és nagy árat fizettetett érte. De erre emlékeznek azok, akiknek nem volt rálátásuk arra, hogy a szociális vívmányok létrehívása minek a jegyében és milyen áldozatokkal történt.

A szocializmus összeomlott, mint rendszer letűnt, de ittlétéből s egyben visszasóvárgásának elemeiből ízelítőt adtak az elmondott történetek. Hallhattuk, hogy mi-ben teljesítette be a várakozásokat, milyen reményeket keltett, s hogy mennyiben vált a mai reményvesztés okává. Ahogyan nehezedik a jelen és reménytelenedik a jövő, úgy szépíti a múltat a biztos pontot kereső emlékezet. A rendszerváltozás okozta váratlan sokk és csalódás visszafelé fordítja a tekintetet, s azt kéri számon az új gazdasági-társadalmi rendszertől, amit elmulasztott teljesíteni a szocializmus. Ahogyan a szocialista rendszer megvalósult, felépült és szétesett, visszamenőleg kompromittálta születésének elveit. Kárvallottjai közül sokan vannak azok is, akik hittek és tettek a szocializmus hirdette eszmék megvalósításáért. De a rendszer nem teljesítette be az eszme ígéreteit, rosszabb világot hozott, mint amit egy jól működő demokrácia és fejlődő gazdaság hozhatott volna. Igaz, egy jól működő demokráciának nem volt sok esélye a 20. századi Magyarországon. Ezért még követelőbben kerülnek előtérbe a szocializmus beteljesítetlen ígéretei.

A legnagyobb csapást azonban a baloldali remények szenvedték el: a „létező szocializmus” világszerte megrendítette az eszme híveit. Ma már elég felidézni a „megvalósult szocializmus” országainak állapotát elrettentésül, nem kell fenyegetni, csak emlékeztetni: mi lett a marxizmusból, ha „társadalomformáló erővé” vált. A szocializmus nemcsak azoknak ártott, akikkel tudatosan, ideológiai alapon, intézményesen a „többek javáért” tett rosszat, hanem azoknak is, akiknek emelkedést ígért, egyenjogúságot és szabadságot. Szegény országok szegény embereinek. Emelkedésük útját kudarcba vezette, ígéreteinek beváltását rémtettekkel kísérte, humanista tervei embertelenségbe torkolltak, így lehetetlenítve el hosszú időre a „tisza baloldali eszmék” ideáját és megvalósulásának reményét.

VI.

BEFEJEZETLEN MÚLTAK JELEN IDEJE

A rendszerváltás indulatai és magyarázatuk

A következő fejezet válogatást ad az interjúk során válaszolók rendszerváltozásról alkotott véleményeiből, spontán megnyilvánulásaikból. Olykor igen sarkított álláspontok hangzottak el a feltétel nélküli lelkesedéstől a teljes elutasításig, a kritikátlan egyetértéstől a totális tagadásig, a beteljesült boldogság kifejezésétől a „minden megsemmisült” érzésig. Erős indulat fűti a személyes állásfoglalásokat, melyek olykor végletes érzelmekről árulkodnak. Több magyarázat is van erre. Az egyik, hogy a felvétel idején a kérdezettek (1993–95) már túl voltak a szocializmus összeomlásának örömén, ugyanakkor már benne éltek az átmenet válságaiban, és az előlött érzett csalódottság elérte őket. Szenvedélyes kérdéseikre izgatott válaszok születtek. A nyilvánosság terein eluralkodó heves érzelmek és indulatok beszivárognak a magánélet szféráiba: a nézeteltérések szembeállítják a barátokat, elválasztják a családtagokat, a politikai élet sokszor gyűlölettől sem mentes hangulata a politikai csatározásokon kívül állókat is hatalma alá vonja.

Az elhallgatott és elfojtott érzelmek kifejezésének hirtelen kapott szabadsága által felszabadított szenvedély jogosan vezetett ahhoz az aggodalomhoz, hogy az indulatos politizálást és a gátlástalan hatalomszerző technikákat hosszú ideig nem váltja még fel a politikai ellenfelek konstruktív és racionális együttműködése. Kérdés, hogy ha véget ér az átmenet válságos időszaka, lecsendesül-e a jogos felbolydulás, vajon megmarad akkor is az indulatosság, netán permanens „háborús állapot” válik, a politikai toborzó eszközként jól funkcionáló „permanens forradalom” rosszízű emléket idézve. Az indulatok szükséges kifejeződése nemcsak a tényszerű változásokon múlik, hanem azon is, hogy erre az indulati alapra a társadalom valós nehézségei mellett mit építenek rá a politikai hatalmi csoportok a hatalomszerzéshez oly fontos népszerűség-fokozó „hergelésből”.

Találkoztunk a szocializmus legszenvedélyesebb tagadásával:

Az elmúlt társadalmi rendszer „az Antikrisztus kora. Az egészet ember ellen valónak tartom.” Ezzel szemben „most ember vagyok, állampolgárnak tekintenek.” (52.)

Találkoztunk a szocializmus felmagasztalásával és a rendszerváltás heves ellenzésével:

„A rendszerváltozás, ami most van, a világon a legrosszabb dolog, ott fulladjon meg aki kitalálta, az Isten verje meg őket ezzel a nagy szabadsággal, amit kaptunk. Mert az

nem szabadság, hogy elmondhatom, amit akarok, és nem büntetnek meg érte. Iskolát végzett emberek nem kapnak most munkát. Én ezt egyszerűn nem tudom felfogni. A munkanélküliség nekem olyan, mintha kínaiul volna. Amióta élek, én mindig dolgozhattam!” (25.)

„Én elfogult vagyok a rendszerváltással kapcsolatban. Szinte mindent jónak tartok. A rossz dolgokra előre lehetett számítani. Rossz a közbiztonság, elszegényedés van, de tiszta a lelkiismeretem. Jobb igazságban élni.” (403.)

Különösen szélsőséges Kádár megítélése:

„Áldja meg az Isten Kádárt, ameddig él. Ha kitörli ezt, akkor is elmondom. Két kommunista volt a világon, az a véleményem: Jézus meg a Kádár elvtárs. És más senki. Én mint emberre, úgy néztem fel rá. Mi munkások nagyon sokan nagyon szerettük, mert amióta ő átvette a hatalmat, éreztette velünk, hogy emberek vagyunk.” (25.)

„Kádár olyan volt, mint Haynau, csak egy kicsivel több embert végeztetett ki. Tömeggyilkos volt. Én azt gondolom a szocialista rendszerről, hogy szélhámososság volt. Akik arra nosztalgizáltak, hogy ott 20 milliárd dolláros mínuszról bizonyos életszínvonalat csinálnak, azok legjobb esetben is szakszerűtlenül állnak a kérdéshez.” (65.)

„Kádár gyilkos volt, 350 embert '56-ban kivégezt. Az az ő lelkiismeretét terbeli, a többiek meg az ő politikáját támogatták. A puha diktatúrában, ami azért diktatúra volt, a korrumpáltak, a hazugok, a tolvajok maguknak egy piaccgazdaságot valószínűsítették meg, és közben pofáztak az egyenlőségről.” (403.)

Egymás mellett hangzottak el ezek az állítások, ahogyan egymás mellett éltek a szocialista rendszert és a rendszerváltást mégoly különbözőképpen megélt emberek is. Az ellentéteket nemcsak a térbeli közelség teszi különösen látványossá – a fenti idézetekben szomszédok beszélnek –, de az is, hogy az egymásnak ellentmondó nézetek képviselői sokszor szociológiai jellemzőiket tekintve is azonos csoportba tartoznak.

A szembenállásból egymást gerjesztő indulatok keletkeznek, a szélsőség szélsőséget szül. Az egyik oldal támadása felerősíti a másik oldal védekező reflexeit, s az eltérő nézeteik miatt egymás ellenségeivé váló emberek számára az igazság a saját oldal védelme válik egyedüli igazsággá.

Ítéletek a rendszerváltásról

Tartalmilag elkülöníthető csoportokba rendeztük a rendszerváltásról alkotott tipikus véleményeket. Az első csoportba azok tartoznak, akik számára megszabadulás, megkönnyebbülés volt a szocialista rendszer összeomlása. A második csoport tagjai a szocializmust jobbnak ítélték a rendszerváltozás után bekövetkezett helyzetnél. Ide kerültek azok is, akik kezdetben bíztak a rendszerváltozásban, de a gazdasági-társadalmi átalakulás megrázkódtatásai és a politikai csaták taszító hangneme visszafordította őket, ha nem is a szocialista rendszer, de annak bizonyos alapértékei felé. A harmadik csoportba az ambivalens, kettős értékeket hordozó ítéleteket soroltuk, azokat, akik

számára a két rendszer közül egyik sem képviseli a társadalmi ideált, nem találták meg a helyüket a szocializmusban, de az átalakulás sem hozta el számukra, amit reméltek. Olykor egyensúlyt keresnek az ellentmondások között, olykor egyszerre vallanak egymással ellentétes elveket. A szövegeket motívumokra leegyszerűsítve felsorolásban is közöljük. A motívumok után az eredeti szövegekből közölt részletek következnek.

Amitől megszabadított a szocializmus bukása:

- Szovjet megszállás, kelet-európai bezártság
- Az egyetlen párt uralma
- Kommunista pártkáderek hatalma
- Központi irányítás
- Mesterségesen „kreált” társadalmi szerkezet
- Az állami tulajdon elsőbbsége, „államkapitalizmus”
- Kényszeres gazdasági tervezés
- A fogyasztási cikkek állandósult hiánya, „hiánytársadalom”
- Keresetkorlátozás
- Egyenlőtlenség az elosztásban
- Politikai és pártközelség szerinti privilégiumok
- Az egyéni kezdeményezések lehetetlensége
- Marxista ideológia egyeduralkodása
- Eszmék szabadságának korlátozása
- Vallások korlátozása, függősége
- Hazugságok rendszere
- Értékkényszerek diktálása
- Üldözött rendszer volt

Miért volt rossz a szocializmus?

„A szocializmus egyenlő a nyomorral. Egyetlen pozitívuma a lakás volt. Kölcsönöket adtak, de ezt fizettetik meg még most is”. (73.)

„Az elmulasztott társadalmi rendszer az önállóságtól megfosztott modern rabszolgatársadalom volt. A legrosszabb az állandó létbizonytalanság volt benne.” (71.)

A szocialista rendszer „szörnyű gázos állapot, ami mindenhova behatolt és mindent megölt.” (32.)

„Az emberek gondolkodásmódjára a szocializmus negatív irányban hatott, aki rendszeresen viselkedett és nem jártatta a száját, az megkapta a maga kis lakótelepi lakását, de tömegesen elbutultak és ellustultak az emberek.” (77.)

„A szocializmusban nem volt esélyegyenlőség. A háború és a háború utáni időszak borzalmas volt, az '50-es évek szintén.” (75.)

„A párttagság, a funkciság, a 'közel a tűzhöz' helyezkedés döntött, nem a melóstudás, vagy a tisztesség.” (75.)

„Dehogy volt egyenlőség! Még a gyárban se, még a szakmára sem ügyeltek. Aki közel volt a tűzhöz (párttagok, szakszervezeti bizalmik) azok tudtak káfétegni.” (66.)

„Rossz volt az üldözés, hogy az emberek ki voltak szolgáltatva a párt kénye kedvének. A szocializmus egy üldöző rendszer volt. Útlevelet sem kaphattam, mert veszélyes voltam a Magyar Népköztársaságra. Miért?” (74.)

„Az előző rendszerben a származásunk miatt csak vegetáltunk, örültünk, hogy ha vegetálhattunk.” (78.)

„A múlt rendszerben édesapámat majdnem kirúgták, mert hittanra járatták a gyerekeiket. Talán anyagilag könnyebb volt tanulni, mint ma, de nehéz feladat volt rendes emberré válni. Rengeteg kötöttség volt, korlátozott életlehetőségek.” (407.)

„A gyereket titokban megkereszteltük Vácott. Titkolni kellett, de mindenkinek. Még arra is vigyázni kellett, ki ne ejtse a száján a gyerek.” (402.)

Érvek a szocializmus mellett

- általános foglalkoztatottság
- létbiztonság
- szociális gondoskodás
- nincs kiugró jövedelemkülönbség
- tervezhető, stabil élet
- ingyenes iskola
- hozzáférhető egészségügy
- nincs látható gazdagság
- szociális igazság
- munkások megbecsülése
- a politika diktál, de szabad a magánélet

a rendszerváltás ellen

- munkanélküliség
- egzisztenciális bizonytalanság
- az állam csökkentett részvételét
- nagy jövedelemkülönbségek
- beláthatatlan jövő
- drága oktatás
- drága gyógyszerek, orvosok
- óriási vagyonok láthatóak
- se képviselő, se szolidaritás
- a munkások megbecsülésének hiánya
- mindent elural a politika

Csalódás a rendszerváltásban:

„Nekem a régi rendszer jobban tetszett. Volt létbiztonság, lehetett tervezni, az ember tudott a jövőre gondolni. Lehetett előrehaladni, volt kilátás. Szólasszabadság persze nem volt. Most megmondhatom a véleményem, de ugyanúgy nem történik semmi.” (62.)

„A régi rendszerben legalább volt munka, mindenki dolgozhatott. A rendszerváltás óta egyre nagyobb a nyomor, a szegénység, és javulás nincs semmiben.” (42.)

„Az elmúlt társadalmi rendszerben megvolt a létbiztonság, lakás, kocs, szakmai végzettség. Az új rendszer csak szenvedést hozott.” (38.)

„A család szempontjából az elmúlt társadalmi rend volt jobb. El nem vett semmit. A mostani meg nem ad. Amit ad, azt megfizetteti.” (29.)

„A Rákosi-rendszert úgy-ahogy el tudtam viselni, a Kádár rendszer piszkos jó volt. Az előző rendszerben a nyugdíjból vettem kocsit és jól éltem. Évek alatt 300 ezer forintot félretettem, most az mind elment orvosra.” (44.)

„Én soha az életben nem engedtem be a családba a politikát. Kádár János bizonyos fókig szimpatikus volt, tényleg nem harácsol, nem saját magának kapart. Ma mindenki csak a saját egzisztenciáját kergeti, a saját pecsenyét akarja megsütni.” (28.)

„Lehetett ingyen tanulni, taníttatni a gyereket. Meg lehetett élni a nyugdíjból. Meg lehetett vásárolni az enniválót. Szerény életszinten csaknem mindenkinek volt lakása, autója, ha Trabant is, lehetett nyaralni, még külföldön is, ha csak három évenként is.” (55.)

„A rendszerváltás semmi jót nem hozott, azóta csak rossz történt. Megszűnt a szak szervezet is. Felmondják a biztosítást, hiába fizettünk éveken át. Annyit kellett a kóházra költeni, hogy mindenünket elvitte. Kevés a nyugdíjunk. Minden elromlott. Nem lehet megbízni az emberekben, csak a saját érdekeiket nézik.” (402.)

„A rendszerváltozás munkanélküliséget és nehezebb életet hozott. Nincs biztonságba az ember. A vállalkozók, a maszekok dobálják az embereket, még mielőtt a TB-t kér. fizetniük. A kisiparos csak próbaidőre vesz fel, s a lejárta után kivág, bárhol is dolgozik. Így neki nem kell TB-t fizetni, én meg lógok a levegőben.” (401.)

„A szocializmusban a magamfajta embernek jobb volt a megélhetése. Az igaz, hogy most szabadság van, de nem sokra megy vele az ember, ha nincs hozzá pénze.” (401.)

„Szimpatikus volt a létbiztonság, a munkához való jog, nem volt munkanélküliség. Viszont, ami Kádárnak negyven év alatt nem sikerült, azt Antall két év alatt elérte: a konszenzussá tette a szocialista rendszert.” (55.)

Az itt idézett ítéletek nem maradnak a szellem vagy a gondolat birodalmában a cselekvés fűtőanyagává válnak vagy ellenkezőleg: megdermesztik a cselekvést. Ernek példaként következzen két értelmiségi eredetű, értelmiségi foglalkozású, azonos pályán haladó élettörténet. E „párhuzamos életrajzok” szereplőinek társadalmi struktúrában elfoglalt helye azonos, képzettségük, beosztásuk, életkoruk hasonló. Minden mutató szerint egy kategóriába taroznak, bár ehhez a „társadalmi státusz” hoz a két esetben máshonnan vezettek az utak. Tanult, 60–62 év közötti emberek egyetemi közgazdász illetve gazdasági végzettséggel. A gazdasági élet szereplőivé váltak, megtalálhatják helyüket a rendszerváltozás után. Az új helyzetben mégis más felé ágazik el az útjuk. S ebben azok a finom, szociológiai nem mindig kvantifikálható különbségek térítik el őket, melyek az emberek életének alakulásában közvetlenül megfigyelhető kategóriák háttérében működnek. Ilyen a megviseltség az új helyzethez való hozzáállás, az érzelmi beállítottság, s amint az némi történet-ásatás után kiderül: a származás, a vallás, a családi háttér, illetve a szocialista eszméhez való viszony. Azonos helyzetben az eltérő habitus, a különböző múlt, a másfajta eredet, más-más irány felé mutat.

Párhuzamos életrajzok I. 140

A házaspár deklasszálódott a kommunizmus alatt, eredetileg a keresztény úri közép osztályhoz tartoztak. Fogcsikorgatva éltek végig az elmúlt negyven évet, sohasem voltak párttagok, sohasem vártak és kaptak semmit a szocializmustól, mindig kívül álltak

140 20.: Kalocsay János, 63 éves, mérnök-közgazdász.

elhatárolták magukat. Semmi sem volt vonzó számukra abban a rendszerben. Meg kellett élni, szakmát találni, családot építeni, a gyerekeket iskoláztatni: folytatni kellett az életet. Az értékeket továbbadni, hol rejtve, hol óvatosan, hol nyíltan, máskor némi álcával képviselni saját érdeküket, ahogy és amennyire lehetett. A családi élet belső értékfolyamatossága erre módot adott, a helyzet látszólagos elfogadása és a passzív szembenállás mélyén tovább tudták vinni a családi eredet fontosságát. Segítettek régi írások, az időnként elővett mélygyökerű családfa, az elsárgult újságcikkek közé rejtett adományozó- és nemeslevelek, ott voltak a padlás vagy a pince mélyén a kittüntetések zöldülő és penészedő bársonydobozai, ruhásládákban, lomok és penészsaggal kevert diólevelek között a régi ruhák, melyeket néha-néha, emlékezőképpen előszedtek a nagyszülők. A gyerekek játszhattak velük, a nagyobbaknak már el lehetett magyarázni, hogy mit mondhatnak el és mit titkoljanak, elolvashatták a cikkeket a nagypapa, a nagybácsi háborús kítettetéseiről, kiemelkedő hivatali, politikusi sikereiről. Ha a tudás nem veszélyeztette a család biztonságát, továbbplántálták a hovatartozás öntudatát és büszkeségét, egészen a nem remélt csodáig: az utált rendszer bukásáig. A családfő a gazdasági élet egyik vezető beosztású pozíciójában dolgozott, szakmáját ideológiamentesen tudta folytatni, a rendszerrel szemben megőrizte intaktságát, amennyire lehetett. Kevés kilátása volt arra, hogy megszabadulhat az életkényszerből vállalt beilleszkedéstől és belső ellenállástól. Amíg külső némasággal és látszategyetértéssel tartja a mimikrit, a szembenállás állandó megerősítést kap a belül mindvégig fenntartott családi öntudat folyamatosságából.

Száma a rendszerváltozás egyszerre társadalmi, politikai és lelki felszabadulás. Különösen kedvezően ítélte meg az Antall-kormány időszakát, amikor megszabadultak a kommunistáktól, és a „nemzeti középosztály” ’30-as évekbeli eszméje ideálként került előtérbe. Kiemelték múltjukat a feledésből, felemelték a süllyesztőből, letisztogatták a szocializmus hamisított értelmezésétől. Bár a Horthy-korszak teteteinek régi-új magyarázatát, rehabilitálását és felidézését központi értékke és fontossá tevő szónokok, az eszmék újrendezői sokakban váltottak ki heves vagy firtorgó ellenérzést, azok, akik magukat az úri középosztályhoz sorolták, végre valóban szabad embernek érezhették magukat, s újra rátalálhattak teljes identitásukra. Ezzel beteljesült számukra a rendszerváltozás valódi értelme, megszabadulásuk a szocialista múlttól.

Bár házaspárunk már a hatvanas évei elején járt ebben az időszakban, ez a változás megfiatalította őket, életkedvet öntött beléjük, „szárnyakat adott” nekik, nem kellett a már-már reménytelen nyugdíjas-szegénységbe belenyugodni, nem vezetett kilátástalanságba az öregségük. Jóllehet nem ismerték a kapitalizmust, soha nem volt dolguk a piaccgazdasággal, és soha nem éltek nyílt társadalomban, vállalkozni kezdtek azzal, amit tudtak: gazdasági ismeret, könyvelés, számvitel. A vállalkozás formája ugyan idegen volt számukra, de a szakmai tudás a rendelkezésükre állt. Olyan foglalkozást választottak egykor, ami a legkevésbé kerülhetett a politika és az ideológiák hatalma és kötelezettsége alá: a könyvelés számokban élő világát. Most, az új korszakban ezt a foglalkozást és szakértelmet tudták vállalkozói „tőkévé” konvertálni. Nem

kellett szakmát váltaniuk, azt folytathatták, amiben otthon voltak és eligazodta. A felvétel idején (1993) elégedettek voltak életükkel, vállalkozásuk elindult, reménytelien, gyümölcsözően. Jól érezték magukat, tele voltak kezdeményező erővel, bizalommal és felszabadult reménykedő örömmel.

Párhuzamos életrajzok 2.¹⁴¹

E történet elbeszélője a háború előtt született zsidó nagypolgári családban. A zsidó törvények következtében elkobozták a vagyonukat, ő maga munkaszolgálatba került. Hazatérve tudta meg, hogy a családját megsemmisítő légereken elpusztították. Antifaszizmusán túl a megtörtént társadalmi érzékenysége, a meghurcoltatás empátiája vitte a „társadalmi igazságtevést” zászlajára tűző baloldalra. Átélt és feismerte, hogy az élet az érték, a vagyon értéktelen. Élete legnagyobb vesztesége, elpusztult, vissza nem hozható család, amivel semmiképpen nem összevethető fájdalom a vagyon elvesztése. Ezért sem volt a polgárságának alapját képező vagyó elrablása akkora megrázkódtatás számára.

A kommunizmusban társadalmat megváltó eszmére talált. Elfogadta érveit és azonosult az eszméivel, aminek következtében nagypolgári származása és múltja mininkább büntudatot és szégyent érzett, s ez ugyancsak felülírta a vagyon elvesztése miatt elkeseredést. Világnézeti változása nyomán származásához és osztályhelyzetéhez képest ellentétes csoportot választott. A kommunista baloldalba való teljes beoldódását a ’40-es években még a háború utáni nagy lendület vitte. A bizalom azonban nem volt kétoldalú, befogadása nem nevezhető simának. Sőt. Az ’50-es években a Pártba beépült osztályellenességként gyanússá vált, ideológiai azonosulása, biztonytáji kényszere nem óvta meg semmitől. Az ’50-es évek meghurcoltatásai után a ’60-as, ’70-es évek enyhülő ideológiai szigora, s az ’56-os forradalmárok illetve forradalommal rokonszenvező emberekre ráhúzott, megváltozott ellenségképnek köszönhetően megszabadult a származása miatti megbélyegzéstől, hasznosíthatta szaktudását, elfogadták és alkalmazták gazdálkodási képességét, s beépült a szocialista társadalom szerkezetébe.

A rendszerváltozás megfáradt emberként érte. A szocializmus összeomlása megrendítette, a polgári világ visszatérése semmivel nem kecsegtette, hiszen ott élt benne ellenérvként egész addigi élete. A polgári remények megélésével szemben az igazságérzete is sérült, képtelen volt örvezdeni annak, amit a szocialista értéke elfogadásakor megtagadott. Feladta, sőt „elárulta” múltját, megtagadta szüleinek hitét és örökségét, a sokat ígérő kommunista eszme pedig, melynek áldozati oltárán mindenét feltette, súlyosan eltorzult, és történelmileg nagyot bukott. A szocializmus

¹⁴¹ 50.: Vámos Béla, 65 éves, közgazdász.

összeomlásával és csődjével korábbi radikális fordulata szembefordította a saját eszméivel, kínossá és megmagyarázhatatlanná tette döntéseit önmaga és a gyerekei számára. Szocialista hite és elkötelezettsége nem engedte meg, hogy kárpótlást kérjen, pedig az háromszorosan is megillette őt: először a vagyona elvesztéséért, másodszor a munkaszolgálatért, harmadszor az '50-es évek internálásáért. Ahogy ő fogalmaz: „*ha már, akkor itt az egész népet kellene kárpótolni.*”

Helyzetében kilátásait és jó közérzetét tovább nehezíti, hogy az első szabadon választott kormány csaknem hivatalossá tette a jobboldal uralmában a – szerinte – kormányerőre emelt antiszemitizmust. Fenyegetésként élte meg a radikális jobboldal felátadását és parlamenti szereplését. Nagypolgár eredete ellenére nem képes a polgári életet és a polgári rendszert tekinteni minden társadalmi remény beteljesülésének. A szocialista rendszer bukása gazdaságilag, erkölcsileg, és az emberi életek összekuszálásával megrendítette önazonosságának minden elemét. Jóvátehetetlenül lerombolt hitét ellehetetlenítette a külvilág. Megtörte a tartását, hogy a változások nyomasztó volta mellett még saját döntéseiről is önvád terhelte. Fáradtságát nemcsak az átértelt múlt és a jelen zavarossága, de a beláthatatlan jövő is fokozta. Az átmenetet kuszának és alig elviselhetőnek tartja, elsősorban „*az erkölcsi földcsuszamlás*”, az emberi mocskok felszínre törése miatt. Utódjaira nem olyan társadalmat szeretett volna hagyni, melyben a pénz dominanciája és uralma csupán kevés embernek ígér beteljesülést és boldogságot s elföldeltnek hitt gyűlöletek újra feltörnek.

Lelkileg megtört, az élethez se kedve, se energiája. Vállalkozik ugyan, hogy a nyugdíjat kiegészítő keresettel pótolja, de éppen a továbblépéshez szükséges lendület, a vállalkozásának motorjául szolgáló dinamizmus hiányzik belőle. Életútja kátyúba futott, újabb próbálkozási lehetősége nincs.

A rendszerváltás és a szocializmus kettős megítélése

Az egyértelmű igenek és nemek után tekintsük át a gyakori „igen, de” illetve „nem, de” kezdetű értékeléseket. E kettős ítéletek, mint minden ambivalencia, a társadalmi közhangulat bizonytalanságára, billenékenységre, a vélemények ingadozó voltára is rámutatnak.

A rendszerváltás pozitívumai...

szabadság van...
számtalan lehetőség nyílt...
politikától független egyenlő esélyek...
korlátozás nélküli jövedelem...
árubőség...
nyitottság, árubeáramlás
jogilag egyenlő állampolgárok...

...és negatívumai

...nem tud mindenki élni vele
...nincs hozzá képesség, eszköz, pénz
...új pártosodás, klientúra, korlátok
...vadkapitalizmus, kétes vagyonok
...infláció, csökkenő vásárlóerő
...hátrány a versenyben
...szociális szakadékok növekedése

nemzeti önállóság...

nyíltság, őszinteség, szembenézés...

szabad eszmeáramlás...

szabad vallásgyakorlás...

...globalizáció, európai túlsúly

...manipulálás, torzított információk

...nyitottság a szennynek is

...egyházak intoleranciája, politizálása

„*Az igazi melós nem keresett annyit, hogy becsületesen megéljen, rengeteget dolgoztam, 2-3 műszakot. De az embernek talán biztonságosabb volt az élete. A szocialista rendszerben szimpatikus volt, hogy munkalehetőséget adott, viszont nem volt esélyegyenlőség.*” (59.)

„*Mindenképpen jobb, hogy váltottunk. De ha váltunk, kell lennie koncepciónak, hogy ha a régi nem jó, milyen legyen az új.*” (64.)

„*A szocializmusban a hazugság volt a legelviselhetetlenebb, viszont a baloldali eszme nem teljesen hamvába halt dolog. Hogy én és a bátyám tovább tudtunk tanulni, az a rendszernek köszönhető.*” (67.)

„*A nyugdíjazásomkor még Kádár-rendszer volt, amit elleneztem, de be kell ismernem, hogy akkor jobban éltem, mint ma. A '80-as években romlott el a rendszer, akkor tűnt el a kommunizmus a szocializmusból. A társadalmi változás kétségbeesítő. Én hittem a kezdeti kommunizmusban, meg akartuk csinálni, de nem sikerült.*” (61.)

„*A múlt rendszernek volt anyagi és erkölcsi háttere. De a szabadság most nagyobb. Régen, ha valaki rosszat mondott, vagy külföldi kapcsolatait voltak, akkor elvitték és becsukták. A mai rendszer fejlődése mindenképpen jobb, mert ha valami nem megy, akkor lehet rajta változtatni, nem olyan merevek és csökönyösebb a szabályok, mint régen, amikor öt éves terveket kellett tartani, ha jó, ha nem jó. A szocializmusban lassabban, de biztosabban lehetett anyagilag előrelépni. Most valaki vagy nagyon gyorsan meggazdagodik, vagy nagyon gyorsan lezuhan. Ennek ellenére a mai helyzet mindenképpen jobb, mint a régi.*” (408.)

„*Az elmúlt társadalmi rendszerben kiegyensúlyozott volt az élet. Most szabadabban gondolkozhat, vagy élhet az ember, de alapvető változást még nem érzünk.*” (77.)

„*A jelenlegi rendszernek nagyon sok pozitív ténykedése van, csak sajnós a rossz propagandájuk miatt ez nem tűnhet fel a közvéleménynek. Az előző rendszer úgy elszegényítette az országot, hogy most nagyon nehéz a kibontakozás.*” (71.)

„*Az elmúlt rendszerben vállalkozni sokkal jobb volt, akkor a haszon nyolcvan százaléka az iparosnál maradt. Mindenkinek megvolt a lakása, a hétféle háza, a Trabanti, igaz, ez volt a plafon. Viszont mindenkit ért valamilyen méltánytalanság, kitelepítés, eldobás stb. Az új rendszer túlságosan szelektál és az elesetteket nem karolja fel. Jogom az van végre, csak nincs belőle megélhetésem.*” (68.)

„*A rendszerváltás nagyobb szabadságot hozott, világítlevelet meg vállalkozási lehetőségeket. Előttünk a csillagos ég! – hogy Rákosit idézzem. De egyre több az adó, egyre nehezebb megélni. És nehéz elviselni, hogy valaki nem dolgozik, aztán mégis sokat keres.*” (409.)

„*A régi rendszerben rengeteg kötöttség, korlátozott életlehetőségek voltak. Minden rettenetesen lomhán működött. Ma ez másként van. Megvan mindenkinek a lehetősége, hogy kitörjön. Alapvetően fontos az emberi létben, hogy szabadon tegyed azt, amit jónak*

*látsz. Borzasztó iskolarendszerben biztosították a tanulást mindenkinek, anno. Anya-
gilag persze könnyebb volt tanulni, mint ma, de nehéz feladat volt rendes emberré vál-
ni.” (407.)*

*„A rendszerváltozáshoz próbálok alkalmazkodni, s most már úgy érzem, hogy képes
vagyok elfogadni bármilyen társadalmi rendet.” (69.)*

Az ellentmondások a következő állításokban szembeszíthetők:

A szocializmusban...

...nem volt munkanélküliség, és volt munkabiztonság...

...igaz, keveset kerestünk, meg sokan lógtak, és hát az a termék
se volt olyan nyugati szintű.

...lehetett az utcán járni, volt közbiztonság...

...igaz, rendőrállam volt, minden emberre jutott egy „tégla”, va-
laki mindig be- vagy feljelenthetett.

...valamilyen kis nyugodt életet, kis gyarapodást engedtek...

...igaz, a kádereknek privilégiumaik voltak, volt kiváltság, pro-
tekció, „szocialista összeköttetés”.

...nem voltak ekkora anyagi különbségek...

...igaz, hogy sok volt a lopás, a korrupció, és nagy pénzt meg pré-
miumot osztottak maguknak a vezetők.

...kiszámíthatóan lehetett élni...

...igaz, nem lehetett visszabeszélni, nem volt szólásszabadság.

Elgondolkodtató, hogy a világos igen és világos nem válaszoknál mennyivel nagyobb
számban vallották az „igen is, nem is” kettős véleményét. A rendszerváltozás sok el-
lentmondást hordott magában. A várt „jó” helyett sok nem várt változás következett
be. Ellentmondó érzelmek feszítik az ítékezést, ugyanannak a jelenségnek a megíté-
lésében az elfogadás és az elutasítás gyakran kerül egymással szembe – olykor egyet-
len emberen belül. Akik a szocializmus kritikussai voltak, és várták az új rendszert,
azok közül is sokan kérdezték megdöbbenve, hogy ha ez az a jobb, amit vártak, ak-
kor mitől lett mégis rosszabb? Párhuzamosan jelenik meg a kívánt változás a riasztó
következményekkel. Ellentmondásos, hogy kinek miben volt jó, és miben rossz
a rendszerváltozás. Vannak, akik vitatják, hogy megtörtént-e egyáltalán? Mások fe-
lemás rendszerváltásról, illetve elitváltásról beszélnek. Egyes vélemények szerint még
elitváltás se történt, megmaradt a régi szocialista nomenklátúra – „burzsoá vá vagy
polgárrá privatizálták magukat”.

Lehet két arca, két értéke ugyanannak? Lehet egyszerre rossz, ami jó?

Az egyik családnak sok rosszat hozott a szocializmus, a másiknak jobblétet terem-
tett. Az egyik családnak megszabadulás volt a változás, a másiknak keserves, alig fel-
dolgozható élményt jelentett. Ugyanaz a változás hozhatott ugyanannak a családnak,
sőt családon belül is, jót és rosszat. Rengeteg a bizonytalan ítélet, nagy az eligazodás
zavara, s ez sok indulatot generál. Nemcsak a változásokban nehéz eligazodni, de

a kialakított álláspont is billenékeny, nehéz rátalálni arra, amit meggyőződéssel ige-
nek és biztosnak lehet érezni. Az emberi természet nehezen viseli el az egy időb-
egymásnak ellentmondó igazságokat, az együtt jelentkező, egymással szembené-
értékeket. Nehéz kiszűrni a jóval elegyedett rossz következményeit. Nehezen do-
gozható fel ekkora változás és az értékelés kettőssége, hiszen közben az új helyzeth-
alkalmazkodva tovább kell élni, dolgozni, helyet találni, pénzt keresni, család
fenntartani.

A vázolt ellentmondás egyszerre érzelmi, racionális és gyakorlati. Sokan vannak
akik a vágyak és a valóság valami „jó elegyét” képzelik el, egyszerűen a két rendsz-
„jó tulajdonságait” szeretnék ötvözni.

Többen helyeslik a magánosítást, mivel „*az állam rossz gazdának bizonyult*”,
a közvagyon mégiscsak közvagyon, s a kisajátításánál korlátokat állítanak fel: „
kapják se ezek, se azok”, de főként: folyják a társadalom nyilvánossága előtt, erős t-
sadalmi és erkölcsi kontroll alatt.

Az is csaknem általános igény volt, hogy az ország legyen nyitott, legyen vé-
a bezárkózásnak, ami a visszafejlődést hozta magával, de ne jöjjenek be a „*mind-
letaposó multik*”. Jó, hogy számos eddigi, annyira hiányolt eszköz beérkezett, ho-
könnyen kapcsolatba lehet lépni az egész világgal, hogy szabadon áramlik a tech-
ka, a művészet, a kultúra, de óvjuk meg magunkat a globalizációtól. Továbbá:
a pénzgazdaság, de ne uralkodjanak a bankok. Kell a piac, legyen szabad verseny,
vényesüljön a „jobb”, de azért szabályozza a gazdaságot valami központ, legyen a j-
aci versenynek korlátja. Szűnjön meg a mindenbe beleszóló állam, de azért legy
annyira erős, hogy legalább azt garantálja, amit a szocializmus is megadott. És í
tovább...

Mintha ezeknek az elemeknek az együttállása kizárólag az akaratunktól függet-
Feltételezik, hogy a társadalom rendszerszerű működésében bizonyos elemek kic-
rélhetőek, kiválogathatóak, s hogy alapvetően más társadalmi szerkezet, új tulajdo-
viszonyok és működésmódok rakhatók össze a két rendszer „jó” elemeinek össze-
lesztéséből. Hogy a szocializmusban elképzelt, mindent megoldó „jóléti állar-
összeegyeztethető az átalakítás idejének gyors – gyakran kegyetlen – kapitalizálód-
sával. Ezek az elképzelések és vágyálmok általában több illúziót tartalmaznak, mi
valóságismeretet. Sokszor elhangzott, hogy „történhetett volna másképp...”, de m-
a legokosabb javaslat se tudja a történelem kerekét visszafelé forgatni, nem lehet t-
ra kezdeni a tapasztalatok alapján. A rendszerváltás induló versenyzői nem állíthat-
ak vissza a startvonalra. Ellenpróba sincs.

Gyakori a kétirányú tagadás, mely szerint se ez, se az a rendszer nem oldotta m-
a társadalom legnagyobb gondjait. A kettős csapda kudarcérzésével küzdenek a sz-
cializmus összeomlása után azok, akik sohasem hittek a szocializmusban, ráadásul
idősek, középkorúak táborába tartoznak, s túl az aktív életen nincsenek eszköze
ahhoz, hogy pályájukat átállítsák. Indulatuk mégis olyan éles az átélt szocialis-
korszakkal szemben, hogy azt vallják: „*hála az Égnek hogy ezt megérhettük*”. Sz-
mélyes életük feltételei romlottak, de társadalmi közérzetük, lelkiállapotuk job

A rendszerváltás működésképtelensége azonban még nagyobb csalódás számukra, hiszen ők nemcsak a szocializmus, de korábbi történelmi események kárvallottjai is, így még nagyobb várakozással tekintettek a teljes szabadság elé.¹⁴²

S nem szabad elfelejteni, hogy a várakozások olykor túlzóak voltak, hiszen azokat a szocialista rendszer működési zavarai, hiányai és torzulásai gerjesztették. A szocializmus negatívumainak ellentétéként alakult ki a fejekben a piaci társadalom képe, a központosított önkényuralom valóságával állt szemben a demokrácia ideálja. Az újkapitalizálódás dinamikája kerül szembe a szocialista örökség rezisztenciájával, mintha mindkét rendszer hibái egyszerre nehezednének rá az átmenetre. A szocialista örökség a rendszerváltás után is túlléphetetlenül jelen van. Tehertételei megtalálhatók a mindennapokban, eszméi a képzetekben, továbbélése a mentalitásokban. De a gyors átalakulás sokszor durva és kegyetlen módszereivel szemben érthető módon feltámadnak a berögződött társadalmi igazságtudat szocialista eszméi. A társadalmi igazságérzet iránti igény annál is érthetőbb, mivel nem alakult ki még se az ön-, se a csoportvédelem, így sokan védtelenek a kapitalizmus gyakorlatával, különösen annak vadkeleti változatával szemben. Az értékek újrendeződését, s a gyors és könnyű felejtést követően a testközelségbe került demokrácia keltette hiányérzet előtérbe hozza a szocialista ideál iránti nosztalgiát.

A szocializmus által központi eszmeként kitűzött társadalmi igazságosság és az általános jólét beteljesíthetetlen ígéretét jónéhány megkérdezett a rendszerváltásról kérte számon. A szocializmus képtelen volt a hatékonyan működő gazdaságra és az emberi jogegyenlőségre való igényeket kielégíteni, ennek teljesítését egyesek az új korszaktól várták. A magyar szocialista modell sajátossága, a második gazdaság, ha korlátozott módon is, de lehetővé tette a benne résztvevőknek a polgárlét átélését, s ez erősítette a vágyat az „igazi”, „szabad” piaci társadalom iránt, ahol alkalmasabb és jogilag is biztosított feltételek között vállalkozhatnak és lehetnek végre „valódi” polgárok. A szocializmuson belül működő kispolgári kapitalizmus sajátos válfaja azzal a lehetőséggel is kecsegtetett a rendszerváltás után, hogy az új helyzetbe talán átmenthető valami a régi állapotból, a kapitalizálódáson belül meg lehet tartani, ami a kisvállalkozások számára a szocializmusban kedvező volt. A kettős vonzódás kettős frusztrációval járt együtt, s ez a kettős csalódás is táplálja a rendszerváltás utáni elégedetlenséget. A szélsőségesen megnőtt egyenlőtlenségek, az átjárás nélkül társadalmi szakadékok, a végletesen lemaradó régiók és a végzetesen fölöslegessé vált emberek kilátástalansága fokozta a társadalom belső feszültségeit. S a problémák megoldását nagyban befolyásolta, hogy kinek miből származott az ereje, a lendülete, hogy ki honnan jött, ki milyen poggyással, teherrel vagy tartalékkal jutott el idáig.

¹⁴² Részben ezzel magyarázható a sok végletekig felheccelhető idős ember jelenléte és dühe manapság a tömegmegmozdulásokon.

Az ítéletek összefüggése és mélyebben rejlő magva

Minden vélemény mögött ott sűrűsödik a leélt élet tapasztalata, nagyrészt ettől függ a kérdezett viszonya a bekövetkezett változásokhoz. Hosszú elemzések helyett, kezdjük leegyszerűsítve a magyarázatot. A következő táblázatban interjúalanyainknál a rendszerváltással kapcsolatos szubjektív értékítéletét vetettük össze saját élethelyzetük megváltozásával. Azt vizsgáltuk, hogy a válaszadó pozitív, negatív vagy ambivalens vélekedése milyen kapcsolatban van korábbi élethelyzetének megváltozásával azzal, hogy a rendszerváltást követően javult, romlott, vagy lényegében változatlan maradt egzisztenciális helyzete.

A RENDSZERVÁLTÁS SZUBJEKTÍV MEGÍTÉLÉSÉNEK ÉS AZ OBJEKTÍV ÉLETHELYZET MEGVÁLTOZÁSÁNAK KAPCSOLATA AZ INTERJÚK ALAPJÁN (SZÁZALÉKBAN)

N=64	Élethelyzet megváltozása*	Rendszerváltás megítélése			
		Pozitív	Ambivalens	Negatív	Összesen
	Javult (24)	40	33	27	100
	Változatlan (28)	22	50	28	100
	Romlott (48)	30	34	36	100
	Összesen (100)	30	38	32	100

* Zárójelben az egyes csoportok (élethelyzetek) százalékos megoszlása a teljes mintában.

A feltételezés az, hogy a rendszerváltás vesztesei negatívan ítélik meg a változást a nyertesek pozitívan. A válasz – mint a táblából látható – nem ilyen egyszerű. Kutatásunk körében a kérdezettek közel felének nehezedett a helyzete, s még többen szembesültek új nehézségekkel, mégis 30 százalékuk egyértelműen pozitívan ítélte meg a szocializmus bukását. Ha ehhez hozzá vesszük a helyzet ambivalens ítéletűek 38 százalékát, azt mondhatjuk, hogy a kérdezettek kétharmada nem ítélte meg negatívan a változásokat. Ugyanakkor, akik a rendszerváltozással jobb helyzetbe kerültek – a mintánkban 24 százalék – azok véleménye sem egyértelmű. Bár 40 százalékuk pozitív véleménnyel volt, 27 százalékuk fejezte ki csalódottságát, 33 százalékuk pedig ambivalens érzéseit. Van tehát, akinek romlott az életszínvonala, mégis a rendszerváltás mellett áll, van, akinek jobb lett a helyzete, mégis visszavágyik a megelőző rendszerbe. Az összefüggés korántsem mechanikus, a társadalom „lelkiallapota” nem pusztán az anyagi kérdésekre rezonál.

Felmerül a kérdés, hogy hol keressük az okokat a változás megítélésének magyarázatára, ha sem az anyagi helyzet, sem a leegyszerűsítő státuszbeli összefüggés, ser

az életút nem ad rá magyarázatot? A beszélgetésekben sokszor találkoztunk az egyes rendszerekről alkotott ítéletekben egy számban nem kifejezhető, szociológiai értelemben „lágyabb”, hatásában azonban meglehetősen kemény gondolati maggal, amely meghatározza a kérdezettek társadalomról alkotott ideálképét. Mindenkiben él a jó társadalom működéséről kialakított képzet, s ennek kialakulása nem feltétlenül függ össze objektív, mérhető mutatókkal. Ez a gondolati mag lehet egy utólag korrigált múltra épülő jövőkép, lehet a múlt tagadásából és a jelen igenléséből formálódó álláspont, lehet az aktuális helyzet szülte elégedetlenségből eredő vágykép, vagy egy stilizált múltkép jövő időbe helyezett változata.

A társadalmi látószög mindenkinél más hatósugarú ívet képes átfogni. Van, aki nek a világa lezárul a saját szemhatáránál, van, aki világlátásának perspektíváját szívesen tágítja ki a láthatón túlra. Az említett, belső gondolati mag csaknem minden emberben megtalálható az ítéletalkotás mélyebb rétegeiben, ahogy csaknem mindenki – vallásosokban és vallástalanokban egyaránt – elrendeződik valamiképp a ráción túli világ, olykor verbalizálható, olykor megfogalmazhatatlan formában. Ezek a gyakran megfoghatatlan sejtések és gondolatok az esetek többségében mégis meghatározható konstellációkba rendeződnek. Szólhatnak az univerzumról, Istentől, hitvilágokról, és transzcendens jelenségekről, de éppúgy szólhatnak a világról, emberi együttélésekről vagy a társadalomról. Ez határozza meg az ember világhoz való alapviszonyát és a legkülönbözőbb kérdésekre adott válaszait. E gondolati mag az eligazodás iránytűjeként funkcionál, megméri a valóságot, meghatározza, hogy ki mit fogad el, mit kritizál és mit választ. Ez az eligazító iránytű azonban nem mutat mindig egy irányba. Változásának dinamikája van: a belső válaszok gyakran igazodnak a külső vonzásokhoz, s a külső ütközések függvényében az iránytű fordulhat korábban nem ismert irányokba is.

Remény és csalódás

A társadalmi indulatok túlnyomóan azokból a csalódásokból következtek, amelyek felváltották a rendszerváltáshoz fűzött reményeket. A szocializmustól vett eufórikus búcsút súlyosan terhelte az átalakulás gazdasági-társadalmi válsága. Mindenki bízott a gazdasági bajokból való kilábalásban, abban, hogy ezután nem a politikai fensőbb-ség dönt a tettek értékéről, hogy eltűnik a Párt konstruálta társadalmi hierarchia, hogy megszűnik a politika uralma, hogy feloldódnak a „feudális” viszonyok, hogy létrejön egy dinamikus társadalom, ahol demokratikusan választott képviselők viszik diadalra a „népakaratot”, hogy a demokrácia biztonságát megbízható és tehetséges új vezetők fogják szavatolni, hogy a szabad társadalom teret nyit mindenki számára, aki tenni akar, hogy az új feltételrendszer alkalmat ad a tehetség érvényesülésére. Vagyis, hogy az elért szabadság beváltható emberjogi, gazdasági, politikai, gondolati és szellemi szabadságra.

Senki nem kételkedett abban, hogy...

- ...a szabadság jobb, mint rabságban lenni, megszálló csapatok nélkül jobb, mint megszállva élni, szabadon választani jobb, mint fentről kikényszerített alk viselőket látványcirkusszal megválasztani.
- ...a szabadság jobb, mint amikor mindent megszab egy hatalmi központ, amikor titkos és nyílt rendőrség – szellemi és tudományos biztonsági örök hiechiája – vigyázza, hogy semmi ne térjen el az engedélyezettől.
- ...a piac természete szerint jobban működik, mint az önkényesen kitalált vszuperracionálisan elgondolt tervek diktálta gazdaságpolitika.
- ...a nyitottság a világ felé jobb, mint bezárva lenni, különösen ha az elzárt egy dinamikus és fejlődő, tehetségnek és érdemnek lehetőséget biztosító s badabb világ elől zárja el az utat.
- ...a demokrácia jobb, mint az egypártrendszer, még ha lazább diktatúra alatt dettebb érzése volt is egyeseknek.

A hosszú időn át tartó belső romlás után a szocialista rendszer váratlan hirtelensgel omlott össze. Az „újjaépítés” lendülete nem hatott mindenkre, a leginkább s tott területeket és elsodort munkástömeget pedig végzetesen rossz helyzetbe hoz Gyorsan és lendületesen az új hatalmi pozíciók mellett csak a nagy vagyonok l letkeztek. Így kevesek gyors és látványos gazdagodása került szembe nagy tömeg gyors lesüllyedésével és állásvesztésével, s a társadalmi hasadás egyre jelentősebbé v (Lásd a 286. oldali táblát) A szegénységet ráadásul ugyanaz a szocialista romhlrvetette ki magából, amelyből a lendületes meggazdagodás táplálkozott.

A szocialista gazdaság lebontási folyamatát, az állami vagyon „elprivatizálása vagyis a hatalom és klientúrájának gazdagodásához vezető utat megkönnyítette az bankok hitelpolitikája, ami megrendítette az amúgy is egyre gyengülő bizalmat az politikai-gazdasági világban. A klasszikus vagyongyarápodás, mint mindig, ezúttal a hatalomközelség és a korrupció összefonódásával, hatalom és pénz koordinátaren szerében a sejthető, olykor tudható, de semmiképpen sem látható utakon törtér

Az első felhalmozók mohó kapitalizálódása se esztétikusnak, se etikusnak ne volt mondható, az érintettek kevéssé ügyeltek olyan avított „finomságokra”, mint a társadalmi igazságérzet, vagy az erkölcs közértelmezése. Nem kívánták mással legitimá ni önmagukat, mint saját sikerességükkel, más érdemmel, mint saját hatalmukkal más igénnyel, mint a gazdagságával. Vagyonukat a szabadság biztosította, jogosul ságukat a demokrácia törvényei védték, e törvényeket a többség akarata legitimált Magabiztosságukat az az ideológia támogatta, mely szerint nincs gazdasági fejlőd magántulajdon nélkül, és nincs demokrácia a magántulajdon biztonsága nélkül.

Az ismert volt, hogy a nyugati demokráciák gazdaságának dinamikus ereje a piaa verseny, az áru- és munkaerőáramlás szabadságában rejlett, ennek megjelenése azor ban nem fellendülést, hanem megrendülést okozott a termelők körében. A kapitali mus korábbi rajongói megdöbbenek a megvalósult szabadságtól. A piac szabadságnak várva várt élménye eltörpült a verseny könyörtelenségének tapasztalata mellet

A keresőképes vásárlók kiéhezten vetették rá magukat a régóta várt nyugati árukra, a hazai termelők lemaradtak a versenyben, s ennek felismerése érthető módon vezetett a korlátozások visszakívánásához. Csak az új helyzetben – „élesben” – derült ki, hogy a hazai áru kevésbé kelendő, mint ahogy remélték, hogy a termelők nagy része nem piacképes, hogy az addig annyira hiányzó szabadság versenylogikája egzisztenciavesztést hozott, egy szóval hogy a szabadság súlyos kockázatokkal jár. Alig-hogy a szabadpiac elindult a maga útján, beindultak a szabadság korlátozásának követelései, olykor mozgalmak. Felléptek azok az erők, akiknek érdekében állt a piac szabadságának nyesegetése: monopóliumok kerekedtek felül, féllegális szövetségek jöttek létre, s az erős nemzetközi mezőnyben gyengült a hazaiak, különösen a hazai kezdők esélye. Az elvileg hangoztatott „győzzön a jobbik” elvét követő versenyszellemet, illetve az ugyancsak fontosnak tartott „fogyasztói érdekeket” hol politikai tényezők, hol kívülről alakított érdekszövetségek, hol a kettő kombinációja csorbította. Az elvi szabadság csupán korlátozott szabadságként valósult meg, a hatalmi viszonyok csupán „egyeseknek” kedveztek.

A MUNKAVÁLLALÁSI KORÚ NÉPESSÉG ÖSSZETÉTELE*
(1990–2000 január 1. – ezer főben)

	1990	1994	1997	1999	2000
Munkavállalási korú népesség összesen	5957	6072	6229	6162	6252
Foglalkoztatottak	4599	3709	3728	3799	3877
Nem-foglalkoztatottak, ebből:	1358	2363	2501	2363	2375
Regisztrált munkanélküliek	24,2	632,1	477,5	404,1	404,5
Gyesen, gyeden lévőek	244,7	254,6	247,1	244	243,3
Gyet-ben részesültek		24,1	48,1	55,9	53,8
Tanulók	531,6	615,9	674,8	687,1	699,7
Nyugdíjasok	263,3	437,7	504,2	535,4	568,6
Egyéb inaktívak	281,9	398,5	549,5	436,4	404,6
A nem foglalkoztatottak aránya a munkavállalási korú népességben	22,8	38,9	40,7	38,6	38,3

* 1997. január 1-jétől a nők esetében a munkavállalási kor felső határa 54 évről 55 évre, 1999 elejétől pedig 56 évre emelkedett. A férfi népességből 1997-ig a 15–59 évesek számítottak munkavállalási korúnak. 1998-tól pedig a 60. életévüket betöltöttek.

Forrás: A nemzetgazdaság munkaerőmérlege. 2000. január 1. KSH 2000.

A kisodródottak életében ugyanakkor nemcsak a jelen életmegoldása vált lehetetlenné, de elsötétültek a jövő kilátásai is. Az egész országra kiterjedő válságot egy idő után már nem tudta ellensúlyozni se a szocializmus megszűnésének eufóriája, se a fogyasztási javak soha nem látott bősége, a nemzetközi piac vonzó árucikkeinek megjelenése. A lesüllyedt egzisztenciák jövődjé jobbulását tudós és optimista becslések évtizedek

távlatába helyezték: ki tíz-, ki húszévnnyi időt látott szükségesnek a tömegek valógos felemelkedéséhez. Az egy-két évvel korábban még oly lelkes emberek úgy érték: csapdába kerültek. Egy várt változás nem várt csapdájába.

A rendszerváltozás utáni években egyre többen egyre erősödő indulattal fordult a politikai élet – és a politikusok – ellen: addig nem látott mértékűre nőtt a polkaellenesség. A várt szabadság, az első szabad választás, a szinte könnyes meghatóságú ünnepektől első szabad parlament öröme nem tartósította az új politika működésének nyilvánosan látható megjelenése – se a pártszerkezet, se a pártok közötti viták. A politikusok népszerűségét részben az önmagukról elhittetett omnipotens cíció ásta alá, részben az a szocializmusból megmaradt beidegződés, mely szerint a következő bajok a politikusok számláját terhelik. A „mindenért az állam és a P a felelős” elvét továbbvitték a demokrácia működésére is. És nagy csalódást okoz a hatalomban lévő pártok magatartása is. Szinte mindegyik interjúalany viszolyva említette parlamenti csaták alpári hangnemet, riasztó színvonalát, a nyílt vagy rejtett gyűlölködésekben feltörő közbeszéd szennyessé váló stílusát. Ez rávetette nyékát a parlamentáris demokráciára, s olyan mértékig aláasta a képviselőház tekintélyét, hogy egyesek már-már kétségbe vonták a képviselői demokrácia intézményrendszerének létjogosultságát.

A szabadság megvalósuló formáival szemben kialakuló ódzkodás különösen plasztikusan ragadható meg a pluralitás be- és elfogadásában, illetve annak hiányában. A korábban annyira kívánt sokféleség, a másság megannyi várt és váratlan megjelenése mintha megakasztotta volna a demokrácia tömegvonzását. Az általános szabadság iránti lelkesedés egészen addig tartott, amíg ki-ki szembe nem került az, hogy a szabadság nemcsak neki „jár”, hogy a számára mégoly ellenszenves vagy viselhetetlen „másik” szabadságát is el kell viselnie. Hogy a másként gondolkodóknak, másképp viselkedőknek is azonos jogaik, azonos érvényű szólásszabadságuk, azonos képviselői esélyük van. Hogy a szabadság szabályozottsága egyben azt is lenti, hogy az egyik ember szabadsága korlátozza a másikat. Hiszen az egyik eml elszívatja az oxigént a másik elől – különösen, ha megerősödött a szabadságban, míg a másik erőtlenné vált. A plurális szemlélet távolról ellenállhatatlanul vonzott, ám a vágy beteljesülése először meglepődést, majd csalódást, végül ellenállást váltott ki.

A politikai élet disszonáns többszólamúságának eltorzult megnyilvánulási formája sokakat az egyféleség felé sodort, menekülésre sarkallt a sokféleségtől, erősítette uniformizált szemlélet iránti vonzalmat és a visszavágyást a megszokott és leegyszerűsítő igen-nem dichotómia védőszárnyai alá. A sokféleség gazdagságával szemben sokak számára újra a szocializmusból jól ismert „egyetlen út, egyetlen nézet”, vagy az egyszerű tagadás vált vonzóvá. A szembesülés a „mással” – ami ráadásul sokféleképpen „más” – szembenállássá lett. A másfajta nézetek, ellentétes elgondolások fogadásának lehetetlenségéből egyenes út vezetett az ellenfél lehetséges diszkreditálására, mely részben a politika gondolati és információs terein való egyeduralkodás felé, mely részben a politika gondolati és információs terein való egyeduralkodás felé.

biztosítását célozta. A mások szabadságának passzív elviselésére való képtelenség indulattal teli aktivitássá vált.

A sokszínűség, az igazságok különbözősége, az ítéletek eltérése, a differenciák közötti eligazodás nehézsége elszigetelődést és főként bizonytalanságot teremtett – nagyobb kínálatból nehezebb választani –, az elbizonytalanodás pedig biztonságra vágyik. Az egyszerű nézetvilágú, atomizálódásban elszegényedett és magukra maradt emberek összefogó érzelmre, közösségre, egyszerű magyarázatra vágytak. A sokféleség gazdagságának tágra nyitott világa áttekinthetőséget és türelmet kívánt volna, s éppen ebben nem segített a változásban felgyorsult, gondokkal terhelt korszak. Így vált egyre hangosabbá az elérkezett szabadság kritikája, egyre erősebbé korlátozásainak kísérlete, s így lettek a társadalom szövetén egyre élesebbek a hasadékok.

Megmaradtak, sőt, növekedtek a társadalmi távolságok, a felső rétegek szűkülő csoportjaival szemben egyre növekvő számban termelődtek újra az „örök áldozatok”: a szocializmus szegényei, az átmenet áldozatai, az újkapitalizálódás teherviselői – mindazok, akik az osztozkodásból, az újraelosztásból kimaradtak. Közhely, hogy a szabadság úgy kell, mint a levegő, s ha nincs, meg lehet fulladni, azt azonban nem szokták hozzátenni, hogy a szabadság egymagában – miként a levegő – még kevés az életben maradáshoz. Raymond Aron írja, hogy nem lehet szabadság ott, ahol nincs szabadság a szükségtől és nincs szabadság a társadalmi félelmeiktől.¹⁴³ És ebben nagyon sok tennivaló maradt még.

Hiszen az új bizonytalanság rengeteg gonddal és feszültséggel volt terhes, a kíméletlen verseny a sikereket sem hagyta nyugodni, az új rendszerben a kedvezményezettek sem voltak biztonságban. A sok változás és az új állapot nehezen volt megérthető, okait, következményeit nem mindig lehetett megmagyarázni. Válságos társadalmi időben sűrűsödnek az egyéni élet bajai, megnövekednek az együttélés gondjai, megzavarodnak a legbensőbb viszonyok is. S ehhez járul az újra és újra felszínre robbanó múlt, melynek felelevenítése keresztbe metszi a korszerű csoportosodást, visszahozza a történelmi idők megosztottságából eredő, helyzetbeli és érzelmi alapon elvágott különbségeket, s azok nyomán új megosztásokat, szembenállást vagy gyűlölködést fakaszt.

Az elhantoltnak vélt érzelmek újra előbukkantak, bekerültek a közéletbe, és saját érdekei szerint használatba vette őket a politika.

¹⁴³ Aron 1994: 51–91.

A kirobbantott múlt

„...Én dolgozni akarok. Elegendő
harc, hogy a múltat be kell vallani.”

József Attila: *A Dunánál*

„Ó, drága J. A.,
itt mindenki csak mások
múltját vallja be...”

Fodor Ákos: *Sóhaj a Dunánál*

A rendszerváltás után az élet szinte minden szinten indulattal telt meg. Ezt gerjesztették a létező aszimmetriák, a védhetetlen konfliktusok és sérelmek, a feldolgozalan frusztrációk és az elfogadhatatlan kudarcok, a gazdasági átalakulás nehézsége a politikai harcok eldurvulása, az életfeltételek és kilátások gyorsan növekedő különbségei, az átláthatatlan korrupciók és összefonódások valamint az éppen határon lévő kormányzat döntéseivel szembeni ellenérzések. Ráépültek a meglévő viszonyokra, felébresztettek régi sérelmeket, az egykori megosztottságok új dimenzió mentén generálódtak és teremtettek új feszültségeket. Az elkeseredettségéből született indulat olykor agresszióba fordult, máskor depresszióba süllyedt, volt, aki levezette volt, aki kiélte, mások átlényegítették: tettbe, műbe fordították. És a jelen kavargását a múlt felkavarodása is erősítette. Az átélt életutak kimondott és kimondhatatlan terhe, a szembesülés a tudattalan rejtekeiből felszínre került emlékekkel ember próbáló erőit kívánt.

Közügygé vált, hogy a kommunista rendszerek összeomlása után „a múlttal szembe kell nézni”. A ’90-es évek kezdetén kimondható követeléssé vált és tetteket sürgetett a sérelmek és a vétkek feltárása, az áldozatokkal és a bűnösökkel való szembenézés – hogy az új rendszer a régi terhektől megtisztulva, új alapokra épülhessen. A demokratikus közélet az igazság nevében a társadalmi görcsök feloldása érdekében indította a múlt felszabadítását. A kimondás szabadsága lehetővé tette, hogy az emberek – a korábbi elfedés, titkolás, hamisítás nélkül – szembesüljenek a történelemmel, vagyis a történelmi traumákkal. Mindez megterhelte a jelent, és társadalomlélektani robbanást okozott.

Igazságot és jóvátételt ígértek a Parlamentben, hogy a törvényekben is megmutatkozó igazságtételnek köszönhetően csillapodjanak a régi rendszerrel szembeni indulatok. Az új törvény a kárpótlás elnevezést kapta. Nem jóvátétel, nem rehabilitáció, nem kártérítés – kárpótlás. Szolidan egyértelmű kifejezése annak, hogy sem jóvátenni nem lehet, ami történt, sem a kár megtérítése nem lehetséges, de az elszedett károkból valamit „pótolni” talán mégiscsak lehet. Indulatszállapítás helyett azonban – az általunk megkérdőjelezettek körében is – inkább indulatokat keltett a sok pénzzel és sok gonddal előkészített törvények sora.

Egy alapjaiban megváltozott világ éppen kibontakozó bizonytalan jelentudatát és jövőképét keresztezte az emlékezet. Többféle és többször megtört igazságok szembesültek a megtapasztalt változások eredményeit igazoló vagy cáfoló ténnyel.

Az átélt történelem mindenkinek másról szólt, még ha ugyanarról beszéltek is. Az emlékezetből különböző módokon megnyíló emlékek különböző magyarázatai hol világító fényt, hol sötét árnyékot vetettek a tisztázódó folyamatokra. A megelőző rendszer kárvallottjai közül sokan említették az interjúk során, hogy a szocializmus összeomlásával nagyon bíztak abban, hogy az új korszak és az új politikai erők igazságot szolgáltatnak majd az elviselt sérelmekért, jóváteszik, de legalábbis korrigálják a kényszerűen tűrt méltánytalanságokat, kínokat és veszteségeket.

„Tételessék igazsági!” – A kárpótlás

A kárpótlási törvények előkészítése és megalkotása több évig tartott.¹⁴⁴ Nyilvánosságra kerülésekor kiderült, hogy csaknem mindenkinek van valami elszámolnivalója, mindenkit megsértett valaki valamivel, mindenki elszenvetde valahol, valamikor az éppen hatalomban lévők agresszióját. A történelem a 20. században igen forgandónak bizonyult, a nemzetközi erők változása többször hozott teljes hatalmi helycserét, s ezzel gyökeres változásokat a társadalom alapzatában és ideológiájában. A társadalmi szakítóerők többször vágták keresztül e száz év folyamán az emberi sorokat. Az egymást követő nemzedékek többször végigélhettek radikális változásokat – a megelőzővel ellentétes hatalomtól szenvedve. A traumatizáltak köre a történelem forgandósága miatt sokszorosára nőtt, rab és rabtartó helyet cserélhetett, hősből válhatt bűnös, a korábbi bűnösből lehetett hős, egykori hatalmasok domináns helyzetből alávétetté válhattak, az alávétettek egy részéből elnyomók lehettek. Az aktuális „történelmi igazságtétel” gyakorta szült új, később jóvátételt kívánó igazságtalanságokat. A '90-es évek átfogó szándékú rendezése olyan kárpótlási elképzelést kívánt megvalósítani, amely a társadalom legkülönfélébb sértettjei számára tudja megadni szenvedésükért a feloldást, egyben megtalálni a békés együtt- és továbbélés módját.

Sokféle sérelem került felszínre.

A szocializmus sokaknak tette tönkre az életét, volt, akit megfosztott korábbi vagyonától, volt, akinek „csak” a szakmai karrierjét akadályozta, volt, akit „csupán” elzárt olyan lehetőségektől, amelyeket a szabadságtól megkaphatott volna. A sérelmet szenvedettek, az üldözöttek, a megfosztottak telve voltak várakozással. Reménykedtek, hogy az új rendszer jóváteszi a sok korábbi méltánytalanságot. És – amint az ilyenkor lenni szokott – olyanok is keresték az új érvényesülési lehetőségeket, akik számára a szocializmus is jócskán adott erre lehetőséget. Ők is őrizgettek személyes sérelmeket, nekik is voltak kielégítetlen ambícióik, amelyeket a rendszer számlájára

¹⁴⁴ Az első „Kárpótlási törvény” 1989-ben a XXXVI. törvény, 1990-ben a XXVI. törvény, 1991-ben a XXV. törvény; 1992-ben a XXXII. törvény született. A továbbiakban csaknem mindegyik törvényt módosították. Részletes leírásukat lásd: *Kárpótlás és kárrendezés Magyarországon, 1989–1998*: 126–377.

írhattak. Végül is ki ne lehetett volna saját érzése szerint több annál, mint ameddig eljutott? A szocialista rendszer olyan személyi függőségeken épülő hierarchiát és képességbeli igénytelenséget hozott létre, amelyik állandóstan tudta a kielégületlenség és a sérelem érzését még a valódi kegyeltekben is. A kárpótlás a törvényhozó szándéka szerint bizonyosságát kívánta adni annak, hogy a szocializmus egyszer s mindenkorra véget ért, hogy új fejezet nyílt, és lezárult az előző negyven év. A forduló demonstrálásához több kellett, mint kimondani az igazságot, és több, mint hibáina és bűneinek leleplezésével megbélyegezni az előző rendszert. Tettek kellettek, valódiak és szimbolikusak.

Ekkor azonban mélyebb történelmi rétegekből, mélyebb traumák törtek elő.

Ugyanebben az időben került előtérbe a kommunizmus idején különös fél-tabuként kezelt zsidóüldözés még életben lévő áldozatainak jóvátétele, akiket az eszkalálódó üldözések során fosztottak meg állampolgári jogaiktól, vagyonuktól, hazájuktól és többségüket az életüktől is.¹⁴⁵ És előtörték a Don-kanyarban elesett katonák a hadifogságba esett, Gulágba elhurcolt civilek leszármazottainak történetei is. Egyszerre kerültek felszínre különböző korok és társadalmi rendszerek okozta traumák. A kárpótlási törvény egyre többet vállalt, hogy – ha szerény módon is – megpróbáljon mindenkinek igazságot szolgáltatni. A kárpótolandók köre egyre nőtt, a kérdések azonban megmaradtak. Ki és mi gyógyíthatja be a társadalmi sebeket? Jóvá lehet-e bármit tenni, s ha igen, miként? Hiszen egymás mellett éltek a hajdani üldözöttek és üldözőik, a jogaitól többször megfosztottak és a jogbitorlók. S a bűnösök közül sokan talán soha nem fogják elismerni bűneiket.

A helyzet megjelenítéséhez hadd idézzünk fel egy képet. Fantáziakép, de szereplői és az egyes történetek valóságok. A hosszan kígyózó, százakra, majd százazrekre tehető sorban itt öten állnak egymás mögött a Kárpótlási Hivatal előtt:

1. *Elöl áll a deportált zsidó ember, a haláltábor túlélője. A háború alatt mindenétől megfosztották, családját megölték.*
2. *Mögötte a csendőr, aki 1944-ben részt vett a zsidók deportálásában, s ezért a háború után évekig börtönben ült.*
3. *A csendőr mögött egy zsidó munkaszolgálatosból lett rendőr áll, aki 1945-ben a csendőrt letartóztatta. Később ávós lett, a koncepciós perek idején saját társai megvádolták, megkínózták, börtönbe vetették.*
4. *Mögötte áll az az '56-os forradalmár, aki egy pártembert mentett meg a lincseléstől, a lakásában bújtatta. A forradalom után mégis börtönbüntetést kapott „ellenforradalmisága” miatt, mert a pártember ellene tanúskodott.*
5. *A forradalmár mögött az a pufajkás áll, aki az ellenforradalmárok felszámolásakor ellene tanúskodott, majd katonatisztként a vád szerint „baloldali” összesküvésben vett részt, s több év börtönre ítélték, így ő is „koncepciós per” áldozata lett.*

¹⁴⁵ Uo.: 604–624.

A deportált zsidó, a csendőr, a munkaszolgálatosból lett ávós, az ötvenhatos és a pufajkás állnak egymás mögött. De ott lehetett volna a sorban akár az a keretlenség is, aki egy fél munkaszolgálatos századot vitt a halálba, majd hadifogoly volt évekig Szibériában. És odaképzeltük a képre a sor mellett baktató, életben maradt munkaszolgálatosokat is, akiknek a kárpótlására egyáltalán nem került sor.

Kiket lehet kárpótolni, hogyan és mivel? Az eddig nyíltan ki nem mondott – tiltott, titkolt vagy kimondhatatlan – sérelmeket az új rendszer a maga módján megkísérli begyógyítani. Lehetséges ez egyáltalán? Mit kell hozzá mérlegelni? A vagyon, a szenvedés, vagy az áldozatok arányában kell-e súlyozni? Lehet egyáltalán a kárt pótolni?¹⁴⁶

Kutatásunk idején a kárpótlás a viták előterében állt. A kérdeztettek közül 49 családot illetett volna meg valamilyen kárpótlás, mégis csak 23 család, a jogosultak fele folyamodott érte. A másik fele nem tudott vagy nem akart ezzel foglalkozni, lehetetlennek s ekként feleslegesnek találta a kárpótlást. Ez utóbbi jellegzetes álláspont volt az egyik olyan családnak, amelyik többször megszenvedte az üldözöttség éppen adott formáját: a háború előtt a zsidótörvényt, az '50-es években a kitelepítetést. Egy másik családban a férfi munkaszolgálatos volt, hadifogságba került, államosították a kisüzemét, de '56 után újra internálták: „*Most mi után kérjek kárpótlást? Ennyi mindenért ki tudhat kárpótolni?*” Ugyancsak jellegzetes egy másik családban az unokák véleménye: „*Őket, akik már nem élnek, nem lehet, bennünket meg minek és mivel kárpótolhatnának?*”

19 családban kaptak végül kárpótlást (a szülők, nagyszülők örökeiről is beszéltek). Kért, de nem kapott 4 család, köztük olyanok is, akik rendkívül súlyos meghurcoltatást viseltek el. Volt, ahol a testvérek átengedték egyiküknek a nem túl jelentős összeget, mely végül az idős nagynénin lett, aki vett belőle egy ágyat. A kapott összegek meglehetősen aránytalanok voltak, különösen, ha az embervesztéshez (deportálás), az évek veszteségéhez (hadifogság) vagy a kitelepítéshez (megalázás, tulajdonvesztés, otthontalanság) viszonyítjuk. Volt olyan család, amelyik földet kapott az elvesztett földekért cserébe, de hiába: nem volt már, aki művelje. A kárpótlásként kapott összeg egy esetben volt viszonylag magas, az egész családnak százezer forint, háromszor osztottak rajta, a többiek 10–14 ezer forintot kaptak a sokszorosát érő elkobozott földek, házak után. Hogy emberéletekről ne is beszéljünk.

Kutatásunk során az interjúkból az tűnt ki, hogy a kárpótlás inkább keserűséget keltett, semmint örömet. Fanyar humorral élcelődtek rajta, vagy gyógyíthatatlan bánattal emlegették. Viszont volt, aki számára a szimbolikus rehabilitáció meghatározóan fontos volt. A háború után mindenhol kizárt, ártatlanul elítélt őrnagyot – segédmunkásként kezdte és szakmunkásként ment nyugdíjba 1991-ben – tiszti oklevéllel és előléptetéssel rehabilitálták. Az oklevelet bekeretezve a tiszti karddal együtt a falra tette, és az előléptetés után a tiszti extrazubbonyt is szabóhoz vitték, hogy viselhesse a magasabb sarzsíval. Ők a kárpótlási jegyeket is bizonyos elégtétellel fogadták. A gesztus tehát igenis fontos volt sokak számára. Összességében azonban

¹⁴⁶ 1 863 ezer ember kért kárpótlást, 1 623 ezernek ítélték meg.

a kárpótlásra költött több milliárd forint nagyobb megterhelést jelentett a költségvetés számára, mint amekkora megkönnyebbülést a kárpótoltnak hozott.

Nagy volt a vállalkozás és nagy volt a kérdés: lehet-e egyszerre igazságot tenni mindenért és mindenkinek, összegyűjthető és feldolgozható-e a sok sérelem, az a 20. század történelmi ingájának kilengései okoztak? A felbukkanó, kiderülő traumák, történelmi, vallási, származási, etnikai sebek jóvátétele és jóvátehetetlensége között kínos versengés alakult ki. A „ki, kitől, miért szenvedett jobban?” kérdése lett az is összehasonlítás és méregetés tárgya lett, hogy ki, mikor, és mennyi elégtételt kapott. A pénz, amelyet kárpótlás címen megítéltek mindenre alkalmas váltóeszköz, de kockázatos a szenvedést, s különösen az élet elvesztését forintban számszerűsíteni. Nem a szándékon múlt, hogy az általunk megfigyelt sok esetben orvoslás helyett szinte a gyulladáshoz sikerült felpiszkálni a sebeket. A sors forgandósága miatt előbb az a sajátos helyzet – ennek ábrázolására volt hivatott a fenti fantáziakép –, hogy áldozatokat és a hőhérait, a foglyokat és a börtönőröket, a csendőröket és a deportáltakat, a leültetett ávósokat és áldozataikat együtt kezelte a törvény, s már csak az is nagy teherpróba alá vetették a társadalom igazságérzetét. Az igazságtevő szándék vitatható módszere mélységesen felkavarta a társadalmat. A jó szándék ellen nagy megrázkódtatás érte a különféle csoportokat. Az igazságtétel és a kárpótlás felkavarta az egyébként is turbulens közérzetet, azokban is, akik kaptak, azokban akik nem kaptak. A görcsök kezelésének ez a módja nem vezetett se megbékéléshez, se igazi feloldáshoz, nem volt képes a társadalmi megtisztulásban segíteni.

És ki kárpótolta a szocialista rendszer hibáiért és bűneiért azokat, akiknek soha nem volt vagyonuk, amit elvehettek volna tőlük, de egész életüket a „szocializmus vívni nyainak” felépítésére fordították: az ésszerűtlen szocialista iparosításra, a mezőgazdaság átalakítására, az „imperializmus elleni háború” előkészítésére. Ők voltak a hétköznapi szocializmus mindennapi sérültjei, akiket soha senki nem akart rehabilitálni. Ők voltak a tervgazdaság tehervivői, akik megszenvedték a termelési hajszát, a túlzott bűnházásokkal együtt járó szűkös életfeltételeket, a hiánygazdaságot, a közellátás baja az alacsonyan tartott béreket. Életüket kiszolgáltatottságban, függőségi rendszerek között élték le, megszenvedték szervezkedési szabadságuk megsemmisítését, a párt által dirigált szakszervezetek elidegenedett bürokráciáját, az utazás és a szólás korlátozását.

Nem voltak se osztályidegenek, se kulákok, se urak, se polgárok. Ők „építették a szocializmust”, a „vas és acél országának” nagy létesítményeit, Sztálinvárost, Leninvárost, Ózdot. Életük eredménye ott maradt a leszerelt gyárak, a becsukott bányák roncsai alatt. Kárpótlásra senkinek nem nyújthatták be a számlájukat. Pedig voltak veszteségeik: a munkaerejük, a jól működő szívük, a friss vért keringető érrendszerük, ruganyos ízületeik. Ami megmaradt: megrövidült életük.¹⁴⁷ A nagy létesítmények

¹⁴⁷ A fizikai munkások élettartama a szocializmusban 3-7 évvel rövidebb volt, mint a nem fizikai munkásoké. Először Józán Péter (1986) bizonyította, azóta több kiadvány látott napvilágot a halálzásról. Legutóbbi Daróczi-Kovács kutatása szól erről a témáról a Demográfiai Intézet „Kutatási Jelentések” halálozásról szóló sorozatában (2004/2).

munkásainak jelentős része – ha még kereső korban voltak ekkor – ott található a munkanélküliek táborában. Ha megöregedtek, munkájuk, életük eredményét nyugdíjuk mutatja. Ha a villanyszámláját kifizeti az orvosságra, a lakás rezsijére nem sok marad, a temetésre félrerakott pénze pedig az orvosra megy el. És kárpótlás még szóban sem járt nekik.

A traumák továbbélése és a feloldás hiánya

Beszélgetéseinkből kitűnt, mennyire megmaradtak a sérelmek, milyen elevenen él sok minden abból a szenvedésből, amit a családok átéltek. Nem tudtak kigyógyulni az emlékekből, nem tudták kibeszélni és feldolgozni őket. A továbbélés okainak néhány elemére a beszélgetések nyomán következtetünk.

A traumák feldolgozását nem engedte a titkolás, a félelem, az elviselt szégyenérzés, a védekező szembenézés hiánya. A különböző időben elkövetett, különböző súlyú emberellenes vétkek ma is élő áldozatainak a mai napig együtt kell élniük a bűnösökkel, akiket vétkeik ellenére büntetlennek nyilvánítanak a közítélet és saját ítéletük is. Azok, akik elkövették a vétkeket, vagy akiknek egyetértésével, együttműködésével, hallgatásával e vétkek megtörténtek, képtelenek az áldozatok megkövetésére, se büntetés, se bűnbánat nem készítette őket bűneik átgondolására. Nem történt meg a bűnöket kiváltó eszmék tisztázása sem, használatban vannak, sőt, újra használatra készek, alkalmasak mai indulatok gerjesztésére is. A különbözőképpen meghurcolt kárvallottak maguk is képtelenek a „másik” másfajta szenvedésének elfogadására, hiányzik a belátás a másféle értékrendben élő emberek, csoportok sebzettsége iránt. Minden oldalon merevséget, bezárkózást, elhárító magatartást tapasztaltunk, mely elidegenítő és ellenséges indulatokat szított.

Mindezek egyik tragikus-groteszk megnyilvánulása a „ki szenvedett többet?” fikatív vetélkedője. Fontos számukra, hogy kiről beszélnek többet, kinek a szenvedése lesz ismertebb. Jellegetes az irigység vagy a bosszankodás, hogy a zsidó szervezetek mi mindent megtettek a holocaust emlékezetben tartása érdekében, s jellegetes a panasz, hogy Trianonról, a Don-kanyarról, a hadifogságról, az egyház üldözéséről, a kommunizmus bűneiről milyen elenyészően kevés és mennyire kései, ami elhangzik.

Megfigyelhettük azt az ismert jelenséget, hogy a trauma túléli a szenvedőt, a gyerekek, utódok életébe sokszor ismeretlen, nem-tudatos utakon beépül a felmenők „öröksége”. Pszichológiai kutatások feltárták, hogy a trauma miként él túl generációkat, hogy olykor még a harmadik nemzedéknek is kijut a szenvedésekből, rájuk is terhelődik az átélte, akaratlanul átvitt trauma.¹⁴⁸ Kitűnt, hogy az elhallgatás, az elfojtás felerősíti az elviselt társadalmi traumát. Nem mindig tudható, hogy a titkok

¹⁴⁸ Példa erre: Böszörményi-Nagy, Virág 2004, Wardi 1995.

megtartása oldja vagy tartósítja a sérülést, hogy könnyebb vagy nehezebb lesz az utódoknak attól, ha tudnak felmenőik sérelmeiről. Az is nehezítette, sokszor ellehetetlenítette a feldolgozást és a kölcsönös megbékélést, hogy a politika a hatalom saját játéktérévé tette a múltat. Az indulatokból és sérelmekből hatalmi hasznót hajtó politikai erők kiaknázták a múlt szenvedéseiben rejlő lehetőségeket, és a változókon erkölcsi ítélet alapján felkeltett indulatokat a hatalom megszerzésére és megtartására fordították.

A régi szenvedés és meghurcoltatás emlékét felerősíti a részvétlenség vagy éppen a hitetlenség a „másik” szenvedésével szemben. Az átélte trauma lekicsinylése, az e nem ismert győzelem pedig erősíti az igényt az együttérzésre, felerősíti a trauma bi zonygatásának szükségét. A kétkedés nemcsak sértő, de fel is hangosítja az elszenvedett sérelmek panaszát. Az elutasítás tartósítja a sérelmeket. A szolidáris gesztusr azért is szükség van, mert az adhat biztonságot, hogy „soha többet” nem fordul elő ami történt. A figyelem és a beleélés, ha nem is teszi semmissé a traumát, segít abban, hogy könnyebben feloldódjanak a görcsök. Nehéz együtt élni, ha mindenki csak saját sérelmeit hajlandó belátni. S különösen nehéz, ha a sokszorosan meghasadt társadalom ellenérzésből és gyűlöletből épít falakat.

Aki a traumákat túlélte és itthon maradt, annak nemcsak a sérelmekkel kellett együtt élnie, de azokkal is, akik megsértették és megalázták őt. A traumák túlélését nehezítette az együttélés erőpróbája. „Együtt élni ezekkel”?! – mondja, aki ’44-ben, ’50-ben, ’56 után lágerből, börtönből, kitelepítésből hazatérve találkozik azzal, aki szenvedésben vétkes volt vagy lehetett. Ugyanabban az országban, ugyanabban a közegben ugyanazon a közösségen belül, olykor a szomszéd házban, szomszéd lakásban van az aki önként vagy kényszerből, hitből vagy érdekből elkövette a másik ember ellen amit elkövetett. És itt vannak azok is, akik a végrehajtók mellett álltak, egyetértő lelkesedéssel figyelve az emberek meghurcolását, segítettek a vétkeseket, vagy kihasználták a helyzetet, esetleg egyszerűen csak elnéztek fölöttük, s néma, közömbös, cinkos szemlélői voltak a történeteknek.

A történelem forgandósága azt mutatta, hogy mindig mindenre volt ember. A törvények végrehajtásában segítettek azok, akik az emberellenes célt eszmévé emelték az eszméhez szervezetet rendeltek, a szervezetnek fegyverekkel adtak nyomatékot. É a katonák, rendőrök, különféle különítmények mellett mindig ott voltak a segítőkész civilek, akiket fűthetett eszme, fanatizmus vagy pusztán a személyes érdekül. Volt, aki önkéntesen, netán örömmel csatlakozott az üldözőkhöz – „ki kéjjel öl nemcsak parancsra” –, volt, akit a kényszer vitt az üldözők közé. Volt, aki az „eszei munkáért” felelt, s így a keze „tisztá” maradhatott, és sokan voltak, akiknek kellett végezniük a „piszkos munkát”: akik a megjelölteket összeterelték, vagonokba, teherautóba rakták, puskatussal ütlegelték, elhajtották, megkínózták, megalázták, emberségétől lecsupaszították, s ha úgy hozta a kötelesség, az élettől is megfosztották. És voltak olyanok, akik csak messziről követték az eseményeket, esetleg néztek oda, ahol tudták mi történik, ám ha a kisajátított házat kiutalták számukra:

kihasználták a lehetőséget, beköltöztek és saját tulajdonként kezelték az elhurcoltak lakását, bútorait, eszközeit.

Hány fordulata volt a kelet-európai „körtáncnak”? 1944-ben az volt a kérdés, hogy ki kapja meg az elűldözött zsidók lakását, 1945 után az, hogy ki foglalja el a menekültek és a háborús bűnösök lakhelyét, 1950 után az, hogy ki veszi birtokba a kitelepített urak és nagypolgárok villáit és házait, a Sztálin halála utáni rehabilitáció idején – Nagy Imre kormányzása alatt – az, hogy mi legyen a visszaérkező kitelepítettek és a koncepciók perек szabadultjaival, hiszen sokan nem kaphatták vissza a régi lakásukat – az ott lévő ávost, főosztályvezetőt, pártközponti osztályvezetőt nem lehetett kitenni –, végül az ’56-os forradalom után a disszidálási hullám következtében üresen maradt lakásokat kellett elosztani. A különböző idők emigrációiból hazatérők, akik hajdani lakásukat vagy a család bútorait keresték, meglepetéssel találkoztak nem várt helyeken gyerekkoruk ismert tárgyaival. Voltak olyanok is, akik rehabilitálásuk után a tőlük konfiskált vagyron helyett a másoktól, máskor elvett vagyont és lakást kapták meg. Abban a hitben éltek, hogy az üldözések elől menekülők és a háborús bűnösök soha többet nem térnek vissza elhagyott otthonaikba.

Amikor elmúlt a jogfosztások ideje, és összeomlott a rendszer, amely törvényeket alkotott a törvénytelenségre, amikor felülkerekedett az emberi szabadságjogok védelme és a józan ész, felfoghatatlannak tűnt, hogy megtörténhetett mindaz, ami megtörtént, s ettől nem függetlenül merült fel a jogos kétely, hogyha mégis megtörténhetett, elmúlhat-e végleg a hatása vagy megtörténhet újra? Mindaz, ami volt, a mélyrétegekben forrongva – félelmekben és indulatokban – tovább élt. Ezt erősítette, hogy továbbra is újabb és újabb áldozatokat követelő veszedelmek sebeztek a világot. Minden eszköz, jog és törvény alakítható, a technika és az erőszakszervezetek rendelkezésre állnak, mindig felkelthető és emberek ellen fordítható az emberi lélek „sötét oldalának” gyűlölködésre való képessége.

Nem lehet olyan mélyre elásni az emlékeket, hogy az emlékezetet fel ne szakítsa érvényét veszített szimbólumok korántsem jámbor szándékú felidézése. Csupán egy kis jelre is felszakad az élmény, már a sebek felületi érintésére is felelevenedhet a sebeztség minden fájdalma és rémülete. Egyszerű hangok, jelek, másnak közömbös jelenségek is kirobbanthatják a felejtés vékony rétege alatt továbbélő rettegést. A traumatizáltság beeszi magát a tudat legmélyére és zsigeri félelemmé válik. Egy kritikus megjegyzés, egyetlen szó vagy gesztus is átüthet a magabiztosság mázán és megrendítheti a látszatbiztonságot, előhozva a hajdani üldözöttség félelemérzetét. Az üldözöttesek túlélői magukban hordozzák mindezt és sokszor akarataik ellenére is továbbadják azt. Ezért is válhat veszélyessé a rossz sorsot felidéző, szimbólumokkal operáló politikai küzdelem, ráadásul korántsem mellékes, hogy mely szimbólumokat kik, mikor, mire használják.

A tömegeket uszító populizmus nemcsak megtalálja rohamosztagait, de „rosszlétük” okára is magyarázatot ad, megjelölve a feldolgozhatatlan helyzetért vétkes csoportokat, a bűn forrását láttatva bennük. Az egyszerű magyarázat a tömeges diadalban

rítussá bővíthető az együttlét tomboló, vagy éppen szertartásos keretek között maradó ünnepein, ahol a magukat kisebbnek, kijátszottak érző, megalázott emberek a közösség tagjaként mások fölé kerekedve megemelkedhetnek. A felizgatott emberek olykor fegyelmezett, olykor hordává váló csapatait a 20. század folyamán mindig fűtötte, hogy addigi alávetettségük véget érjen. „Eljött a mi időnk! Az igazság ideje!” – mondták vagy kiáltották, s ez az idő a 20. században többször, többeknek is elérkezhetett. Ezek az idők azonban mindig elmúltak, és ott maradt mögöttük sofelheccelt ember az ígéretek torz teljesítésével és a vétek rossz szájjával.

Az interjúk során többször tört ki félelem a válaszadókból, hogy a rettenetes erő mikor támadnak fel újra a csendesnek látszó felszín alól, hogy mikor kerül elő újra a mélyben továbbélő, rejtegetett gyűlölet? És hogy mire volt jó akkor a század rettenetes tanulsága és tapasztalata? Hogy hol lehet biztonsága annak, aki mindezt megélte? Hogy meg lehet-e szabadulni egyszer és mindenkorra a félelemtől? Viszti magukkal a sérelmek el nem múló nyomait, a „homokzsákot”, a letehetetlen tehet, amitől nem tudnak megszabadulni. A negatív érzelmek, a felhalmozódott feszültségek, a levezetetlen indulatok, a kudarcok sorozata, az elszenvedett egyszer mindennapi megaláztatások és agressziók sűrűsödése könnyen változnak levezetendő gyűlöletté. S a gyűlölet tudvalevőleg visszahat magára a gyűlölködőre is. Az uszító jellegű tévképzetek áligazságával a belső tudat tisztában van, azért is kell tehát felerősíteni a saját üldözöttség érzését, hogy jogossá váljon mások üldözésének gyűlöltre épülő igénye.

Az elmaradt bűnvallomás

Üldözött és áldozat bőséggel került elő, s aggodalommal tették fel a kérdést, hogy hová tűntek az üldözők és a bűnösök? A tisztító feloldás nemcsak azért nem következett be, mert a kárpótlás nagy kielégületlenséget hagyott hátra, de azért sem, mert a békés rendszerváltás érdekében nem történt meg a nyílt számonkérés, a vétkeseknek nem kellett előállniuk bűnbánatukkal. A nyugalmas átmenetet nem előzte meg és nem is kísérte bűnvallomás. A vétkesek megbüntetésének törvényes, jogszerű formát akart biztosítani az első kormány, a jog malmait azonban lassan örökltek. A hatalom átadása, a nyugodt építkezés, a békés átadás-átvétel volt ekkor a legfontosabb. Az Antall-kormány mérséklete, félig titkos, félig nyílt megegyezések tárgyalásai a lehető legsimább, legkevésbé megrázkódtató, humanus rendszerváltást tűzték ki célul. A számon kérő türelmetleneknek Antall József aforisztikus tömörséggel válaszolt sokszor idézett mondatát: „*Tetszettek volna forradalmat csinálni!*”

Elmaradt az alkalom, hogy a hibák a hibáikat, a vétkesek a vétkeiket, a bűnösök a bűneiket a társadalmi megtisztulás érdekében felvállalják. Az 1990-es választások szavazási aránya magában is tömegdemonstráció volt a rendszerváltozás mellett a szocializmussal és az utódpart képviselőivel szemben: az utódpart pusztán a mandátumok 8 százalékát kapta. Négy évvel később, a következő választás viszont má

a rendszerváltozással szembeni megrendülést és csalódást fejezte ki pusztán azzal is, hogy 33 százalékos kapott az előzőleg leszavazott Szocialista Párt. Az interjúkban többen felidéztek, hogy sem az első, sem a második választás idején nem volt alkalom arra, hogy a szocializmusban elkövetett vétkeket a felelősök bevallják. A fordulat idején a politikai hatalom a nyugalom fenntartásáért kerülte ezt, az 1994-es szocialista választási győzelem után pedig politikai öngyilkosság lett volna „mea culpával” csökkenteni a győztes párt diadalát.

A bűnbánat és a bűnök kimondásának halasztása sokakban erős indulatokat keltett, fokozta a meglévő ellentmondások feldolgozatlanságát, sértette a társadalom igazságérzetét, továbbította a szenvedés emlékét. Ezért is maradhatott fegyver és az új népszerűség forrása az éles szavú, kommunisztázó, ki nem élt gyűlölködés, amelyben olykor mindenkit túlhasrógva vettek részt a kommunizmus egyes kedvezményezettjei és eszmei támaszai. Hol fájdalommal, hol dühvel beszéltek arról a megkérdezettek, hogyha már a büntetés elmaradt, legalább az önvizsgálatot bizonyító beismerés megtörténhetett volna mindazok részéről, akik a szocialista rendszerben vétettek a társadalom és az emberek ellen. Való igaz, nemcsak az elszámoltatás nem történt meg, de egyetlen vallomás sem hangzott el nyilvánosan a szocializmus idején elkövetett vétkekről. Olyan adóssághalmaz ez, amely hosszú ideig teherként kíséri a szocialista rendszer eszméjét, hajdani prominenseit és jelenlegi képviselőit. Azt is sokan kifogásolták a válaszokban, hogy a vétkek helyett a múltjából mindenki a jobbító reformokat létrehozó, rendszeren belüli szembeszegülését ismeri el. Félő, hogy a bűnök jelenbeli feldolgozásának elmaradása a jövőre nehezedik, és a következő, vétlen generációra terhelődnek a régmúlt bűnei. Hiteltelen demokrata az, aki nem számolta fel magában korábbi működésének mély antidemokratizmusát, mindazt, amit elődeik vagy maguk elkövettek.

Más okok és más történeti idő akadályozta meg a Horthy-korszak bukása után az akkori politikusok és katonák felelősségének, és a mögöttük álló, úgynevezett történelmi osztályok bűneinek átgondolását. Az ő esetükben szó sincs büntetlenségről, hiszen sokszor súlyos, sőt, vétkeikhez képest aránytalan büntetésben részesültek. A kommunista rendszer és a szovjet megtorlás gyakran még a valóságos bűnök jelentőségéhez képest is túllépték a jogos mértéket. Ezzel viszont éppen a belátás útját torlaszolták el. A győztes megszállók ítélethozatala döntött, és paranoid rendszert építettek ezekre a büntetésekre. Májig sokakban él az a meggyőződés, hogy a II. világháborúban a kommunista veszedelem ellen kellett küzdeni a németek oldalán, így tehát a háború utáni megtorlásokban valójában az érdem kapott büntetést. Ez az „érdem” adott jogalapot ahhoz, hogy felmentsék a magyar uralkodó osztályt, katonai vezetést és külpolitikát a háború előtt és a háborúban a németek oldalán elkövetett vétkeik miatt. Kétségbe vonták az antifasizmus érdemeit, feltámasztották a szélsőséges, antidemokratikus háborús jobboldal érveit. A magyarok részvétele a németek oldalán a II. világháborúban ma egyre több lelkes hívet toboroz. Mintha a szovjetek későbbi vétkei és a szocializmus törvénytelenégei megsemmisítették volna harcuk igazságának érdemeit, mintha új bűneik érvénytelenítették volna azokat a régi bű-

nöket, melyek ellen felléptek, azokat a bűnöket, melyeket az uralkodó hatalmi a saját népe, nemzete, katonái, parasztjai – köztük a zsidó származású magyar lampolgárok – ellen elkövetett. Az elkövetett bűn nem válik semmissé attól, ha az, aki a bűnösöket legyőzte és megbüntette, később a hatalom gyakorlásában ga is vétessé válik. Egy jogos ítélet igazát nem kompromittálhatják később elkövetett bűnök.

A szocializmus idején azért sem történhetett meg a beismerő öntisztulás a kóbi rendszer vétkeseinél, mert a fentről diktált igazság inkább elzárta, semmint nyitotta az utat az igazságkereső belső szembenézésre, dacreakcióra, defenzívén erító magatartást váltott ki, nem pedig elgondolkodó, mélyre tekintő önvizsgálat. Egy önrendelkezéstől megfosztott országban, ahol a kollektív bűnösség meghatározását kollektív bűnüldözési gyakorlat követi, ahol az ártatlant és a bűnöst összezsúrolja a büntetés, ott az igazságtalanság nem képes feloldódni és tartóssá válik. A Horthy-korszak bűneivel kapcsolatos másik torzulás, hogy leszűkült a bűnök köre szinte kizárólag a magyar zsidók feláldozásáról esett szó. Nem említették azokat a ségeket, amelyeket a magyar katonák és civilek ellen követtek el az akkori vezérek. A felkészületlenül odadobott, német erők háttvédeként használt magyar katonák és ezreinek haláláért, az országon átvonuló hadszíntér megszámlálhatatlan civil áldozataért való felelősségről ritkán lehetett hallani. A magyar társadalom ellen elkövetett tetteiket a vétkesek és mai követőik máig nem látták be. A társadalmi elégtétel máig húzódnak hiányán és ekkora adósságon nem képes túllépni a társadalmi igazságtér.

Az igazi szembenézés csak elenyészően kevés, felelősségismerő, morális magatartón álló ember végezte el, ahogy a szocializmus vétkeit se voltak képesek vállalni az akiknek vállalniuk kellett volna, akár önelemzéssel, akár bűnbánattal, akár felokérő bocsánattal. A fasizmusról és nácikról szóló heves vitában mondta egykor rabbi: *„Csak akkor léphetünk fel mások ellen, ha lelepleztük magunkban a bennünk nácit.”* Meglátja-e, megtalálja-e vajon mindenki a benne élő nácit, bolsevikot, a szemitát, antidemokratát, nacionalistát, idegengyűlölőt, rasszistát? A többség fehetően fél attól, nehogy megtalálja magában, ezért inkább keresi másban, hogy megtaláljon saját vétkeitől szabaduljon meg.

A többféle múlt többféle bűn tartalmával terhelt. Ellentétes igazságfelfogások kdenek egymással az érvényességért. A rendszerváltás utáni sokféleképpen megosztott társadalomban éles különbségek vannak a múlt és a vétkek szemléletében. Jól használhatóak diszkreditálásra a régi fegyvertárakból elővett megbélyegzések, a szikészen előhúzott skatulyák: hazafiság-nacionalizmus, hazafiatlanság-baloldaliság, tiszemilizmus, rasszizmus, kirekesztés. Ha nincs bűntudata azoknak, akik megcskedték a „rosszat” akkor bűnükért nem kaphatnak feloldást sem az életbemaradt dozatoktól, sem a többiektől. És nem oldozhatják fel önmagukat sem a pontos tudott vétkek alól. Az élettörténet mélyére süllyesztett bűn tartósan mérgezi a lel és az emberi viszonyokat. Különösen, ha valaki a bűnnel való szembenézés hely-

bűnbakot keres, mivel a saját bűn kivetítése a másokra megkönnyíti a felelősség viselését. Neheztelte a helyzetet, hogy sok esetben nem elfojtásról, elterelésről volt szó, hogy se a '30-as, '40-es évek, se az '50-es éveket bűnősként, cinkosként átélték, se az '56-os megtorlás tettesei nem tartották bűnnek, amit elkövettek.

„A múltat be kell vallani!” De nincs válasz arra, hogy ki, mit, mikor, kinek valljon be. A múlttal való belső küzdelem elmaradt '45 után – noha a külső büntetés sokak számára kemény és kegyetlen volt –, elmaradt '56 után, és elmaradt '89 után is, amikor a büntetés jogszerűsége és a békés átmenet pedig nem fenyegetett megtorlással a vétkeért. Különös, de a történelemben és a lélektanban ismerős folyamat, amikor a saját bűn elfedését egy másik bűn leleplezésével mossák le, s megemelkedvén az új hitben, a „megtért bárány” szerepében neofita dühük élesebb és ellenségesebben hangzik, mert bevallatlan saját vétküket fedik el vele.

Ha a bűn bevallása vagy a bűnhődés elmarad, az felerősíti a félelmet az áldozatban, hogy talán nem is múlt el a szándék, bármikor megismétlődhet a tett. Ha a régi vétkeknek nincs büntetése, s még a vétkek belátása sem történik meg, akkor biztosíték sincs arra, hogy a bűn végleg a múltba merülhet. Megzavarodott érzelmekkel találkozunk, amelyekben a fellobbant és felizgatott szenvedélyek mögött ott munkál az áldozatokban a soha teljesen el nem feledett szégyen mindazért, ami történt. A büntudat a „másik” bűnéért. Az égető szégyen azért, amit át kellett élni. Emlékezzünk az I. világháborús hadifogoly nagyapára, aki nem ment többé templomba, úgy megharagudott Istenre, és soha nem beszélt arról, amit elszenvedett. Vagy a II. világháború után tíz évig a Gulágban fogva tartott képviselőre, aki nem engedett betekintést az emlékeibe. Vagy az Auschwitzot megjárt apa esetére, kinek némasága máig tart: miközben a nyilvános terekben sok szó esik a holocaurról, ő nem mondja el saját fiának a saját történetét. Vagy ott van az '56-os forradalmár, a tanár, aki a diákság idejében sem avat be senkit internálásának, börtönéveinek részleteibe. Magára veszi mások vétkének a szégyenét.

Ennek magyarázata részben igen mélyről ered, a zsidó-keresztény kultúrkörből, a bibliai eredendő bűn hitéből. Az ősi parancsoktól az emberi együttélés modern szabályozásáig mélyen beivódtak a fejekbe a tudva-tudatlanul megszegett parancsok. Valamiben mindig vétkesek vagyunk, de legalábbis annak érezhetjük magunkat, s ez elegendő ok a büntudatra. Jelen esetben ráadásul konkrét bűnök is vannak. És büntudata van minden túlélőnek, aki mellett – haláltáborban, hadifogságban, háborúban – meghaltak a többiek. '56-os forradalmárok egymás elleni gyűlölködésére nemcsak a megszabadulás utáni eltérő politikai útválasztás, de a megtorlás során megélt szenvedések különbségei is magyarázatot adhatnak.

Az ősi parancsok megsértéséhez és a régi bűnök újmódi vétkeihez minden kor régtől épülő kereteket és tilalmakat adott. A gyakori társadalmi-politikai váltásokban az új világnézet, politikai eszme vagy egyszerűen a fennmaradás érdekében elhagytak, feladtak – olykor a szó feljelentés értelmében is – szülőket, testvéreket, barátokat, elhagytak vallást, megtagadtak nézetet, hitet, szemléletet. Sok árulás történt

régen is, ma is. Volt, aki a külső hatalmi nyomásnak engedett, volt, aki a helyzet lánálta előnyökért tette, amit tett. Mindez azonban nem maradhat büntudat nélküli.

A szocializmust nagyobb sérelmek nélkül átélték, azt vádoló heveskedőket erős nyomaszthatja a szégyen és a büntudat – ha komolyan veszik mai politikai hitvallásukat –, azért is, amit tettek, és azért is, amit nem tettek meg. Ha valóban arról bűnt hordozott a szocializmus rendszere, mint ahogyan arról ma beszélnek, akkor azt ők is együtt hordozzák a többiekkel. Akár a kollaborálásért, akár azért, mert nem ma hazugságban éltek le életüket. Teherként ül a lelkiükön a szocializmusban kapott pozíció, vezető beosztás, a kapott díj vagy kitüntetés. Már „visszafelé” se lehetnek igazán hősök, utólagos dühüket és titkolt szégyenüket azokkal szemben élik, akik elég bátrak voltak szembeszállni a hatalommal.¹⁴⁹ Akiknek dühét nem a saját elfojtott lelkiismeretük vagy a késői öngazolás vezeti, hanem a be nem teljesült igazgatóvágy.

Más azoknak a szégyene, akik az iszonyatos vétkeket elkövették. Akik nem tett bűnvallomást, mert vagy nem kívántak feloldozást, vagy – ami súlyosabb – nem látják vétekeiket azt, amit mások ellen elkövettek. Az elnyomott büntudat szégyenhangos kiabálással, másokra irányított mérgezett nyilakkal, szövegekkel, demonstratív szélsőségekkel hallgattatják el. A hangosság nemcsak kifelé bizonyít, az éri tettek ráadásul úgyis tudják, mi történt. Befelé kell túlkiabálni a lelkiismeret szavát, mely számon tartja és a legváratlanabb pillanatokban előhossa, ami történt. A nehezén viselhető önváddal szemben egyszerűbb a vétek kivetítése valaki másra.

Ahogy az az élettörténetek során is láthattuk, törvények és rendeletek sora osztotta meg a nemzeteket, osztályokat és etnikumokat a 20. század folyamán. Először nemzetközi békekötéssel bélyegezték meg a magyarokat, százazreket téve földöntövé. Később a németekkel való szövetség kívánságára és belső egyetértésre meghúcolták és megsemmisítő táborokba szállították a magyar zsidókat, miközben értelmetlen háborúban rosszul felfegyverzett katonákat, parasztok és munkások százazreit vitték a biztos pusztulásba. A háború után eszmevezérelt társadalommegfordítás a vagyon újraelosztása jegyében járt rá a rúd a „kizsákmányolókra”, a földbirtokosokra, a „kulákokra”, később az '56-os forradalmárookra. Az aktuális hatalom mind megtalálta azokat, akikre a társadalom bajai miatt ráterhelhető a felelősség. A kijelölteket bűnösnek mondták, kizsájtították, megbüntették, gyakran meg is ölték. S ehhez mindig volt rendelkezésre álló eszme és eszköz.

Olykor egész nemzedékek váltak bűnössé. Velük szemben pedig szükségszerűen jelentek meg a „tiszták”, akik egyedül alkalmasak arra, hogy kivessenek a felelősségtől. A 20. század során többször támadt fel az „ezután minden másképp volt

¹⁴⁹ Ezért is lehet a demokratikus ellenzékkel szemben a jobboldalra áttért sokszor felcsapó indulat oly heves, hiszen az ellenzékiek vállalták a hatalommal való szembefordulást, és elviselték annak következményeit.

ideológiája, a sok szempontból érthető közhangulat, hogy a történelmet jó lenne meg nem történné tenni. Hogy a bukott rendszerrel együtt a múltat is el kellene söpörni. Az elhallgatás és elhallgattatás azonban megbosszulja magát, s a múlt váratlan helyeken és időkben tör fel az elfojtástól és a kimondatlanságtól eltorzult formában. Nem lehetséges egy rendszer megszűnésével és kritikájával az életeket is annálálni visszamenőleg, ahogy azt sem lehet eltúlozva bizonyítani, hogy ki-ki milyen kevéssé is volt részese anno a saját életének. Nemzedékek bűnössé válásakor megtörténhet, hogy a valódi bűnös elbújik a közfelelősség mindenkit összemossó vétkei és hibái mögött, a „mindenki bűnös, aki élt” egyszerre számon kérő és felmentő akusában.

A szocializmusban megmerítkezettek rendszerváltás utáni múlttagadására vizsgálatunk körében sokféle változatot láttunk. Találkoztunk a párttitkárral, aki kisvállalkozásba kezdett, s indulásakor korábbi kapcsolatait kihasználva vált vagyonossá. Láttuk a szocialista díjakkal ékesített, sikeres művészt, aki letagadta még a csillagot is a kitüntetéseiről, vagy a szocialista pártpropaganda főemberét, aki szakmájában maradt ugyan, de homlokegyenest ellenkező szélsőségbe váltott át. Ők nem csupán attól távolodtak el, akikké váltak a szocialista rendszerben: szegyenérzetük messzebbre vezet. Ahelyett, hogy szembenéztek volna múltjukkal és önmagukkal – egykori rendszerbe simulásukkal, haszonélvezetükkel, az elfogadott és kiélvezett dicsőséggel –, bűntudatukat harsány rendszergyűlöléssel hallgattatták el, bűneiket elfojtották és másokra vetítették. Mivel saját múltjukat elfogadni képtelenek voltak, s újonnan fellelt azonosságtudatukban nagy indulatok hevítették őket régi önmagukkal szemben, a gyűlölködés radikalizmusának lettek hangadói. Gyűlölhették volna azt is, akik ők volt egykor, erre azonban képtelenek. Ismert Jung tétele: aki öngyűlöletét érezni nem meri, feldolgozni nem tudja, megtalálja a másikat, akire gyűlölt önmagát rávetítheti.

Elszámolhatatlan veszteségek

A '90-es évek kezdetén egy minden elemében radikálisan átalakuló, erősen tagolt társadalomban kellett megtanulni élni, amelyben a megszokotthoz képest minden elmozdult, s amelyben az átalakulás dinamikája folyamatos változást és alkalmazkodást igényelt. Az új feltételek között, az új célok újfajta magatartást kívántak. A mintánkban résztvevők igen nagy részénél az egzisztenciális biztonság kérdéssé vált, nemcsak az élet elemi fenntartásának új nehézségei miatt, hanem azért is, mert állandó feladattá vált az élet újraszervezése. Nehéz meglegelni a folyamatosságot a megszakítottságban, nehéz az individualizált világban figyelmet fordítani a „többiekre”, nehéz a változásban megőrizni az önazonosságot, nehéz felépíteni a saját út belső hitét, nehéz megtalálni a választott út igazságának külső megerősítését.

A válaszokból az tűnt ki, hogy az eligazodás nehézségét nemcsak a társadalmi-gazdasági-politikai változás, a társadalom alappilléreinek cseréje okozta, hanem a kiis-

merhetetlen új feltételek közötti tájékozódásban való járatlanság is. Gyakori az „ér elvesztése”, ami fontossá teszi a korábban esetleg érdektelennek tartott eredet és hivatartozás kérdését. Az egzisztenciális feltételek megbillenése az én időbeliségér a múlt „territóriumaira” is kiterjed. Vizsgálatunk idejében a „ki vagyok”, „kik között vagyok”, „merről és merre tér el másokétól” társadalmi kontextusai még korántsem rögzültek megnyugtatóan. Nehezedett az eligazodás: nemcsak a külvilágban került szembe jóformán mindenki addig ismeretlen jelenségek sokaságával, de belül önmagában is. Az életfenntartás bizonytalansága mellett az „én” bizonytalansága is felerősödött. A világ újratanulásának részeként kötelező gyakorlat volt a szembesülés a múlt-jelen-jövő képlekenységével. Az élet folyamatosságának megszakadása szembesít a megélt múlttal, s ez is hat arra, hogy milyen irányban indul a jövő felé.

Az identitás megerősödéséhez ugyanis kevés a jelen. Aki nem találja helyét a társadalmi időben, saját társadalmi terében, az önmagát sem találhatja meg. Az éntudatnak része a saját múlt. Ha megtörik a folyamat, és kiürül vagy új értelemmel telik meg az addigi élet igazságtartalma, az olyan talajvesztéssel járhat, ami tömegméretekben társadalmi földcsuszamlást okozhat. Felerősítheti az egyénnek és csoportjának belső egzisztenciális válságát, ami partszélre lökheti az embert, apátiába devianciába vagy nihilizmusba taszíthatja, de mindez elől menekülve akár olyan erőssé is lehet, amely biztosságot ad, és jövőt ígér. Viszonylag gyakori a múlt letagadása, kiiktatása vagy áthangolása az emlékezetben pedig aki a saját történetét megsemmisíti, életét és önmagát veszti el. Minden mű tovább él, és megköveteli a maga helyét. S a megélt múltat éppen azok viszik tovább a leginkább, akik a legerősebben próbálják megtagadni azt.

A szocialista rendszer idején egyszerű volt kijelölni a hatalmon kívüli többség számára a határokat: volt a „mi” – a hatalmon kívül lévők –, és az „ők” – a hatalom képviselői. Az új plurális világban a korábbi, egyszerű képlet sok „mi”-re és „ők”-re bomlott, és a különféle dimenziók zűrzavarában megkerülhetetlenné vált egy harmadik világ, az „én”. Ha hiányzik a belső stabilitás, ha nem elég erős az „én” tudata és bizonytalan az identitása, növekszik az igény az erős érzelmű közös élmények támasztékára, s az egymásra támaszkodó körök önerősítésük folyamatában könnyen csak hatnak át egymást egyesítő indulatba a másikkal szemben.

A múlt kezelésének mikéntjéről árulkodik, hogy az új nemzedék tagjai hogyan ítélik meg családjuk korábbi történetét. Láttunk eseteket a múlt egyes eseményeinek felnagyítására vagy áthangolására az „én” új helyzetének megfelelően. Ami a külső megfelelés szempontjából előnytelen, azt az emlékezetből ki lehet vetni, le lehet tagadni vagy át lehet hártani másokra. Levethető a régi családi múlt, az önerősítő biztonság érdekében elhallgatható belőle mindaz, ami kedvezőtlen színben látszik. A generációk tradicionális, helycserés küzdelmét a rendszerváltozás újabb fejezete gazdagította.

Nem lehetett elkerülni a belső szűrést és válogatást, melynek során kiderült, hogy ki mit vitt tovább a múltjából, hogy kivel és mivel vállalja az azonosulást. Jó

jellemezte az interjúalanyokat, hogy az elődök közül, ki milyen ősokeket vállalt fel a rendszerváltás után. Hogy valaki a liberális tudós nagyapát fedezi-e fel az ősei közül, aki baloldali szimpátiájával még a proletárforradalom direktóriumában is részt vett, vagy az éppen uralmon lévő politikai oldal számára jobban mutató horthysta tisztifelmenőket, jó keresztény eredetét bizonyítandó. Van, aki választhat valódi polgár nagyszülőt, ha szembesül a szocializmusban leközmálódott másik oldalági őseivel. Vagy érhetik meglepetések is az embert, mint a nemesi származására büszke utódot, akit elkapott az antiszemita hév, s az iratok rendezésekor döbbsent rá, hogy zsidó ősei miatt nem kerülhetett volna el a meghurcolásokat. A családtörténetek során számos alkalommal találkoztunk egymástól távol álló világokból származó ősökkel: az egyik ágon földjétől megfosztott, kitelepített földbirtokosok, a másik ágon szocialista káderek, az egyik ágon vöröskatonák, a másik ágon csendőrtizedes nagypapa, és így tovább, a választék széles. A múltat lehet kerülgetni, de nem megkerülhető.

A jelenvaló múlt akkor is benne él mindenkiében, ha sokan távol tartják is magukat tőle: befolyásolja a jelent, meghatározza a jövő alakulását. Forrása lehet a félelemhárító gyűlölködésnek, de oka lehet a gyűlölet elhárításának is. Ott támadhat, ahol az ember a legfedetlenebb. Részt vesz a társadalmi csoportok közötti választásban, vonzásokban és taszításokban, mert a múlttal való küzdelem sokszor a jelenért folyik. Kérdés, hogy melyik múlt melyik jelent támasztja meg.

Titkokkal és tagadásokkal többször tört meg a családok története, a rendszerek változásával többször veszítették el életük egyik fontos darabját, amely fontos volt, mert az élet része volt. A történelem többször megakadt, többször kilyukadt az idő, s ilyenkor mindig kiesett valami, ami szerves része volt a családok életfolyamatának. A régi titkokból, az új titkolásokból újabb élettörténeti hézagok lettek, újabb „lyukak az életrajon”. S ilyenkor az önépítkezésből vészett el egy újabb fontos elem. A tudatosan kihagyott és elfelejteni akart életrész visszakerülése a tudatosított egészbe megbonthatta, akár fel is boríthatta a személyiség viszonylagos egyensúlyát. S még akkor is szakadékokkal terhelte az emlékezetet, ha hosszas erősfeszítések árán végül híd került a leplezett gondolati árkok fölé. A gyors változásoktól megrendült önazonosság megtalálásától függ az ember biztonságérzete, hiszen saját belső támaszát kizárólag önmagában találhatja meg, külső támasztékait pedig nem másban, mint az ugyancsak önazonosságukért küzdő többiekben. Az élettörténetek elbeszéléséből az derült ki, hogy a 20. századot lezáró utolsó változást követően az identifikációs kérdések, az önmeghatározás és a hovatartozás egyenrangú problémává vált az elemi életküzdelmekkel.

* * *

A 20. század rosszul vizsgázott a 19. századi eszmék beváltásából. Az eszmék nyomán megvalósított társadalmi rendszerek valóságos következményei felemésztették az elveket, és kompromittálták azokat. Összeférhetetlennek bizonyultak az emberi alkat, az emberi érdekekkel, a társadalmi szerkezetek működésével, sőt, az eszme alap-

vető premisszáival is. Hatalmas emberáldozatok árán lehetett csak megvalósítani őket, ami már önmagában ellentmondott az eszmék fogantatásának és céljának. Ezért növekszik a szkepszis minden átfogó eszmével szemben, hiszen elemeket tördel le belőle a megvalósítás, s az eszmék kicsúsznak a tettek gondolati alátámasztásának igénye alól.

Lehetetlen kiszámítani az elmúlt száz év különböző eszméinek magvalósulása által okozott anyagi és emberi kárt. Nem lehet elkészíteni az otthonok, szakmák, életetek, gondolatok elvesztésének, a tudás és tudatlanság egymással való felcserélésének a tehetség emberpazarlásának teljes veszteségajstromát. S akkor még nem is vettem számításba, hogy az elvesztett anyagi, szellemi, erkölcsi értékeken túl nemcsak a veszteség, ami elpusztult vagy kihasználatlanul maradt, hanem az is, ami nem születhetett meg ötletben, alkotásban, anyagi és szellemi javakban. Ami nem jöhetett létre az üldözés vagy a hozzá nem értő vezetés következtében. A veszteségek köre mindig sokkal szélesebb volt azoknál, akiket személyesen ért atrocitás. Ugyanis nemcsak az a vesztes, akit családjában, személyében ért a megfosztás, akit korlátoztak munkájában, jogaiban, képességeinek gyakorlásában. Hanem mindenki vesztes, aki nem részesülhetett ezeknek az embereknek az alkotásaiból, tudásából, képességeik eredményeiből. Hiszen tehetségük gazdagította volna azokat a közösségeket – kicsiket nagyobbakat –, amelyekhez tartoztak.

Képesek leszünk vajon megérteni a feldolgozhatatlanul sok veszteségben rejlő gyelmeltetést, hogy minden értékre vigyázzunk ezután? Olykor terhesen is gazdag világunkban burjánzóan sokféle gondolat és eszme, a szépség számos változata, a társadalmi jólét hol szűkös, hol széles kínálatai között élünk, beszorítva saját életünkbe és életkörünkbe. Ki-ki beskatulyázza magát megtalált biztonságát adó gondolatai közé, s mert bizonytalanok vagyunk és zavartak, elzárkózunk a „másiktól”. Bezárjuk gondolatainkat, és ezzel önmagunkat. Pedig nem egyetérteni kell másokkal, hanem megérteni őket, nem együtt menetelni kell a többiekkel, hanem a kereszttúton találkozáskor legalább szóba állni velük. Aki meg se hallja, vagy magához sem enged egy másik világ üzenetét, az önmagát zárja ki egy gazdagító élet számtalan lehetőségéből, leszűkítve ezzel életének egyébként is szűkre szabott idejét és szűkítható tereit. Aki becsukja a szemét, az nem láthatja a távlatokat. Pedig jövő nélkül nincs remény. Egyszerre kell a múltba látni és a jövőbe vágni ahhoz, hogy megélessük a világot. Csak a megértés segíthet abban, hogy ki-ki önmagával, múltjával, szellemi múltjával és embertársaival kiegyensúlyozottan tudjon együtt élni. Ebben az egyre inkább plurálisra váló, sokszínű és sokféleképpen gondolkodó világban ez egyetlen esély arra, hogy – ha már a sokszor megtört és megosztott társadalomban a szakadásokat összehegeszteni nem is lehet – legalább közlekedni lehessen a széttrézsek között.

FÜGGELÉK

A kutatásról, a módszerekről és a munkatársakról

A *Sorsba fordult történelem*ben ismertetett kutatás az OTKA T Q18129, 1995–19 „Társadalmi és történelmi traumák és orvoslásuk a '90-es években” című téma végállomására támaszkodik. Ez, pedig egy megelőző, OTKA T 3135 számú „Új magyar polgárosodás (1993–1995)” című téma folytatása volt. Az első kutatás a rendszerváltás gazdasági-politikai átalakulásának részben a családéletekre gyakorolt hatását foglalkozott, másfelől a vállalkozások működését figyelte meg. A második, az első kutatás tapasztalata alapján a családutak folyamatosságára és a megtörés változata koncentrált. A kutatás terepe egy belső pesti kerület volt.

Két mintával dolgoztunk. A „lakossági minta” szerint – róluk szól ez a könyv mintegy hetven családot kerestünk fel. A másik, a „vállalkozói minta”: ugyanabban a negyedben hatvan kis- és középvállalkozóról készítettünk esettanulmányokat. A mintakészítés és a felvétel Kálmán Miklósnak és csapatának munkája.

A mintavétel a területi elvet alkalmazta, a kiválasztott „pesti negyedet” a társadalmi jellemzők szerint osztottuk körzetekre, majd azon belül választottuk ki a családokat, véletlen, úgynevezett „lépegető” mintavétel módszerével. A családi felvételek a folyamatosság és a megszakítottság feltérképezésére irányult, a család három generációjának történetét kérdeztük. A vállalkozóktól üzletük történetét, eredetét kérdeztük, beszámoltak a sikereikről és kudarcaikról, viszonyaikról, a kapcsolati hálójukról.

Az adatfelvétel kérdőíves módszeren alapult, mélyinterjú technikákkal kiegészítve. A lakossági felvétel kérdéseiben a családok három generációra visszanyúló történetére fókuszált: emelkedésre, süllyedésre, folyamatosságra és megtörésre. A kiválasztott interjúalanyokat bizonyos esetekben kétszer is felkerestük, az interjú folytatásáért és a változások nyomán követése érdekében.

Az adatfelvétel során szokatlanul kevés volt a válaszmegtagadás, ami a kitűnő interjúkészítők – különösen Bognár Dalma, Farkas Barna, Kámon Csilla, Zsolnai Judit kapcsolatteremtő, beleérző képességének és érzékenységének is köszönhető. A kérdőív és a családi életútinterjú mellett a kutatás esettanulmányokkal, környezeti elemzésekkel, résztvevő megfigyeléssel, valamint fénykép- és filmfelvételekkel is kiegészült.¹

¹ Például H. Sas Judit tanulmányához (2003) videofelvételt készített, a kérdezők fényképfelvétele S. Nagy Katalin tanítványi csoportjának a kutatás helyszíneiről készült fényképei a kutatás dokumentumai között találhatóak.

A felvétel előkészítésében H. Sas Judit, Lányi András, Hanák Katalin és Boóczné Sáfár Gyöngyi alkották a kutatócsapat törzsét.² Később kapcsolódott munkánkhoz Húsz Ildikó. A vállalkozás kutatásának anyagai kiadatlan kéziratban találhatók meg.³

Az empirikus, illetve az elbeszél anyagok rendezésében Heleszta Éva volt segítségemre, az interjúk feldolgozási technikájának kipróbálásában Fodor Mária, Horváth Ágota, és Koszonits Rita segítettek.

A kérdőív és az interjúk feldolgozása a kvantifikált empirikus szociológiai módszer szabályai szerint kezdődött, azonban módszert váltottam: amikor a besorolások pontossága érdekében újraolvastam az interjúkat, és szembesítve a táblákkal, elemzésekkel, egyértelművé vált, hogyha az empirikus feldolgozás mellett maradok, a legérdekesebb vallomások eredeti szövegétől, egyedi stílusától és személyességétől fosztom meg mind magamat, mind az olvasót. Ezért lett az interjú a kutatás megalapozó dokumentuma.

A döntés csak eddigi módszereimhez képest volt új kihívás, hiszen a szociológusok, a történészek, az antropológusok, a pszichológusok kutatómunkájában az interjú elfogadott tudományos feltáró eszköz, bár eltérő módszereket és különböző típusú eszközöket alkalmaznak. Csak az elmúlt évtized hazai termését nézzük, az interjúkon alapuló szociológiai, illetve történelmi kutatásokból impozáns felsorolással tanúsíthatjuk térhódításukat.⁴ A hazai társadalomtörténet módszerében kiváló szerzők sora inspirált: az iskolateremtő Bácskai Verától, az igen termékeny és meggyőző Gyáni Gábortól, valamint a *Korall* folyóirat körétől sokat tanultam.

S bár mint minden, ami nem is annyira új, mint amennyire vitatott, mert a „main stream”-től eltér, széles és éles nemzetközi-hazai viták erősítették meg módszerbeli választásomat.⁵ A sokféle kínálat ellenére mégis a legegyszerűbb módszert választottam: se a dekonstrukció, se a narratívaelemzés, de még az oly mutatószövegelemző kvantifikálás matematikailag impozáns eredményei se vittek arra, hogy megváljak az eleven emberi szöveg, az érzékletes élőbeszéd élvezetétől.

² E közös kutatásból készült H. Sas Judit könyvében (H. Sas 2003) „A 'C' villa története” (123-208) és az „Az új apparátus” (209-328) részei, valamint Lányi András: *Szenvedéstörténet* (1996 és 1997). Kiadatlan kéziratban maradt Hanák Katalin *Gyermekek veszélyeztetésében* című munkája.

³ Húsz Ildikó: „Kisiparosok a két világháború között Budapesten”, valamint Losonczy Ágnes: „Ez hát az a polgárosodás? Történelmi osztrályisméltésre utasítva.”

⁴ Boreczky Ágnes 2000, 2002, Csalog Zsolt 1999, Gyáni Gábor 1995, 1999, 2000, Horváth Ágota 1996, H. Sas Judit 1995, K. Horváth Zsolt 1999, Kónya Anikó 1997, Somlai Péter 2002, Solt Otília 1998, Szalai Júlia 1997, 2004, Takács Ádám 1998, Tengelyi László 1988, Vajda Júlia 2003, Vajda Júlia – Kovács Éva 2002.

⁵ A külföldi irodalmakból elsősorban a francia társadalomtörténeti iskola hatott rám először, (Annales), emellett Bartlett, F. C. (1985), Hobsbawm, E. J. (1972), Olick, J. K. és Robbins, J. (1999), Nora, Pierre (1999), Ricoeur, Paul (1984), Schacter, Daniel, L. (1998) munkáit emelném ki.

A felvétel gazdag anyagából e könyvben a történelem traumatikus fordulataira szóló részeket emeltük ki. Az egyéni és a családi sorsokat a történelmi fordulat kényszere és ereje alakította. Ezért szükség volt makrotörténelmi és társadalmi-sztizikai dokumentumok összegyűjtésére, amelyek az egyéni vallomások mögött társadalmi-történelmi tényekkel magyarázza a traumák okát, idejét, társadalmi terjedtségét. Bemutatva, hogy nem csak egyéni életutak véletlen esetlegességeiről van szó, hanem ezeket, százazreket érintő történelmi-társadalmi fordulópontokról, amelyek az egyes emberek helyzete szerint más és más módokon változtatták meg az életet. Ennek összeállítására Ságvári Bencét kértem fel.

Köszönet

Minden szociológiai kutatás terméke csapatmunka eredménye. Köszönettel tartozom mindazoknak, akik ebben a nagy munkában részt vettek: a már említett munkatársaimnak, a kéziratot elolvasó kritikusaimnak, mindazoknak, akik a kiadást segítették és könyvvé alakításáért annyit tettek.

Mindenekelőtt azokat illesse köszönet, akikről a könyv szól, akik a könyvben szólnak, az interjúk közlöi, akik beengedtek a lakásukba, akiknek életébe betekintheztünk, akik történeteiket nekünk adták.

Külön köszönet azoknak, akikkel az eredetileg sokfelé ágazó kutatás tervét együtt kidolgoztuk, a csapatból megmaradt „törzs” tagjainak: H. Sas Juditnak, Lányi Andrásnak, Hanák Katalinnak, és itt emlékezzünk Boóczné Sáfár Gyöngyre, aki az egészségügy témájába lelkesen kezdett, még beteg is figyelte és segítette a kutatást, de az eredményt már nem érthette meg. Kálmán Miklósnak immár harmadik közös kutatásunk felvételét köszönöm.

A kéziratot a '90-es évek végén zártam le először, s csak legközelebbi barátaim kritikája számára adtam ki a kezemből. Volt, aki biztatott, volt, aki óvott a kiadásától. A szöveg évekig „érett” a polcomon, olykor egy-egy fejezettel bővült. A visszatartás oka nem csak a saját munkámmal való „soha-meg-nem elégedés”, nemcsak a számomra új műfaj volt – a korábbi empirikus munkák bizonyító apparátusával szemben az interjúkra épülő kutatás vállalásának kockázata –, hanem az a meglepő, szinte hihetetlen felfedezés, hogy hetven család életéből és traumáiból kirajzolódik csaknem a teljes huszadik századi történelmi tabló. Dávid Bea fiatal kollégám lendítette át a holtpontra az ügyet: elkérte olvasásra a kéziratot, majd azt mondta: „ezt a munkát sokaknak el kell olvasni! Ki kell adni!”. Benkő Ágotával szerkesztőt keresett, s a maga erejéből „szponzorálta” a kiadás előkészítő munkáját. Megtalálták Bánki Juditot, a szerkesztőmet, a szerkesztő megtalálta a kiadót, a Holnapot, a kiadó megtalálta a könyvet: megtaláltuk egymást. A könyv kiadását előadásaim hallgatói is sürgették, így Szalai Erzsébet ifjú tanítványi köre nemcsak érdeklődésével, hanem szemrehányó számonkéréssel is buzdított: elemi felelősség, hogy közzé tegyem az ebben foglaltakat.

A végső szöveg kiérlelésében sok fiatalabb és idősebb barátomnak-kollégámnak is nagy része van. Biztatásuk, kritikájuk, nyomán javult a kézirat, sürgetésük segített, hogy kiadjam a kezemből a könyvet. H. Sas Judittal negyven éve dolgozunk együtt, gondos, beleérző, olykor éles kritikája, mindig jelentős támasz volt. Szalai Júlia, aki sok száz oldalas anyagomat odaadó figyelemmel olvasta, mindig lényegretörő kritikával, szeretettel érdeklődéssel biztatott. Hadas Miklós kritikai elemzése a téma megjelenésünk szükségessége mellett meggyőzött arról is, hogy ez a „műforma” megállja a helyét. Köszönöm Bódog Gyulának, hogy sikerrel akadályozta meg a visszalépést.

Kertész Luca segített a sokrétű irodalmi bázist igénylő munkák összegyűjtésében és rendezésében. Elmélyedve az interjúkban közösen dolgoztunk a nevek és foglkozások anonimá tételén.

A könyv történelmi és makrotársadalmi „tartóoszlopainak” kimunkálásáért Sági Bencét illeti köszönet, aki a szociológusi és történelmi felkészültséget szerencsés egyesítve, jelentős mennyiségű anyagot gyűjtött össze, és virtuóz számítógépes szaktelmével beleszótt a szövegbe.

Az utolsó átdolgozásért lektoraimnak jár köszönet, Ferge Zsuzsának és Ku Tibornak, akik elismerésük mellett lényegbevágó kritikával hívták fel figyelmen olyan hiányokra, amelyeket, ha megoldottam, javított a munka tartalmán és formáján. Nem tudtam volna így dolgozni, ha nem vett volna körül az a szabad és bizalomteli alkotói légkör, amely az MTA Szociológiai Kutatóintézetére jellemző. Nemé Mária és Tibori Tímea segítségére és figyelmére mindig számíthattam.

Szerkesztőm, Bánki Judit formálta, sok munkával dolgozott a szövegen, köszöért és a könyv felépítésének kialakításáért. Köszönet a Kiadónak a könyv gondosáért, Csizi Renátának, a tördelőszerkesztőnek, aki a gondolati struktúrát megért sikeresen öntötte formába a könyvet.

Nem kedvelem az amerikai módot, a családnak mondott köszönetet, „akik r. kü.…” stb. De itt több köszönnivalóm van. Az utolsó futamban, már korábban töremment kezem, túlhasznált szemem helyett, családom tagjai dolgoztak a kézirat. Éles szemükkel végigvizsgálták a szöveget, a megmaradt hibáit felfedezték, túljánzó gondolataim dzsungelében járható ösvényt vágtak, feje tetejéről talpra állították mondataimat, és megtették, ami addig senkinek se sikerült, az érzékenységet. ményességgel egyesítve, lerövidítették a könyvet. S nemcsak emiatt nem jöhetett létre nélkűl a könyv.

Ha ennyien, sőt még többen is segítettek a kutatásban, a kézirat javításában, könyvvé alakításában, kiadásában, akkor mi marad a szerzőnek? Csupán a felelős az egészért, ami nem ruházható át senkire, azért is, ami benne van a könyvben, s az is, ami kimaradt belőle.

A könyvben szereplő interjúalanyokról

Adatvédelmi szempontból az interjúalanyok nevét, foglalkozását és eredeti településeik nevét megváltoztattuk, hogy ne lehessen azonosítani őket. A szociológiai szempontból érvényes kategóriákat azonban megtartottuk, mint amilyen a nem, az életkor, a foglalkozás, a település típusa és földrajzi helye. A fenti kritériumok megváltoztatásától eltekintve az interjúkat hiteles szövegükkel közöljük, csak a szükséges szerkesztési módosításokat hajtottuk végre. Az alábbiakban a közölt interjúk válaszadóinak „névjegyei”, a legfontosabb információk következnek.

15.: KARIKÓ FERENC. 36 éves, kőműves. Falusi származású, szülei térszékben dolgoztak. Ő mindenhez értő ezermesternek mondja magát. A nagyüzem bezárása után elhagyja a vasas szakmát, kőműves tudását kamatoztatja. Vállalkozása, kezdeti felívelés után, az üzleti partnerek inkorrektisége miatt tönkremegy.

17.: STEIN ANDOR. 71 éves, nyugdíjas. „Ruhásdinasztia” tagja. Szüleit a második világháborúban elhurcolták, ő munkaszolgálatos lett. 1952-ben üzletüket államosították, csak később kaptak újra iparengedélyt.

18.: BRETNER SÁNDOR. 78 éves, nyugdíjas. Zsidó származású, szüleit Pesten a Dunába lőtték, feleségének családjából tizenegyet öltek meg Auschwitzban. Őt munkaszolgálatra, majd két éves orosz hadifogságba vitték. 1949-ben textilüzletüket elvették, ezért kárpótlási igényt nyújtott be.

19.: SZENTES KÁROLY. 33 éves, gépszerelő. Nagyapja cipész volt, apja finommechanikus, műszerész. Megbetegszik, leszázalékolják. Ő a műszerész szakmában kezd, de romlik a helyzet az üzemben, elbocsátják. Valami egészen új dologba akar kezdeni, amiben pénz és fantázia is van. Korlátozott sikerek között küszködik.

20.: KALOCSAY JÁNOS. 63 éves, gazdasági szakértő. Feleségével gazdasági tanácsadó irodát vezet. Apja táblabíró volt, nagyapja magas rangú hivatalnok a Monarchia idején. Piarista gimnázium után, 1948-ban Műegyetemre megy (közgazdasági szakra is). 1950-ben osztályidegenként eltávolítják az egyetemről. Munkásként helyezkedik el, később alacsonyabb hivatali beosztást kap. Estin számviteli tanfolyamot végez, majd főnökei ajánlásával esti szakon elvégzi a Közgazdasági Egyetemet. Szocialista rendszerellenessége mély és maradandó. Alapos szakértelemre tesz szert. A rendszerváltás felszabadítja kezdeményezőkedvét, aktivitását. Sikeres vállalkozást vezet.

21.: TOLCSVAI IMRÉNÉ RITTER ÉVA. 46 éves, újságíró, budapesti születésű. A Bölcsészettudományi Karon végzett. A II. világháborúban, a vidéki zsidóüldözés során édesanyját és egész családját (köztük édesanyja első gyermekét is) Auschwitzba hurcolták. Az édesanyján kívül mindenki elpusztult. Eközben apja munkaszolgálatos, onnan szökött meg. Az anya ápolónő, az apa szociális munkás lett. Ő elvált, fiát volt férje, lányát ő neveli – a gyerekeknek volt férje sokáig nem akarta megmondani, hogy anyjuk zsidó származású.

23.: GÁSPÁR IMRE. 43 éves, közgazdász végzettségű, jelenleg vállalkozó. Zsidó származású nagyapját, aki ötvös volt, 51 évesen lelőtték. Banktisztviselő édesapja munkaszolgálatos századával együtt a Donnánál egy századparancsnok tankkal agy nyomatta. Ő MSZMP-tag volt 1989-ig. Egy intézménynél kulturális tevékenységeket szervezett. Ma hasonló területen vállalkozó.

24.: GÁLFY ZOLTÁNNÉ TÁLAS VERONIKA. 78 éves, nyugdíjas. A Horthy-rend alatt apjának titkolnia kellett baloldali meggyőződését. Mivel egy rosszakarója ha jelentést tett róla, nem menthette meg félig zsidó származású férjét a munkaszolgálattól. A Rákosi-rendszerben nagypolgári családjá miatt bélyegezték meg. Minc gyermeke egyetemet végzett.

25.: KOVÁCS SÁNDORNÉ KISBÁN TERÉZ. 75 éves, nyugdíjas munkásnő. Szeg földműves, törpebirtokos családból származik. A birtokkülönbség miatt falujá nem mehetett hozzá módosabb udvarlójához. Pest volt a menedék, ahol együtt lehetek. Gyári munkásnő volt, elégedetten élt a Kádár-rendszer alatt. Munkája révén lett sikeres népművészpályát futott be.

26.: BEREI TAMÁS. 35 éves, zenész. Apja fizikatanár, nagyapja szintén zenész. Családjának egyik ága lengyel származású, a szabadságharc után telepedtek le Magyarországon. Nagyapja munkaszolgálatból szökik meg, bujkál.

27.: BALLA ZSUZSA. 40 éves tanár. Apját elvitték munkaszolgálatosnak, a városlőről szökött meg. Édesapja később hithű kommunista lett, majd teljesen kiábrándult és '56-ban is részt vett Budapesten a forradalomban. Ezért a rendőrséggel több gyűlt meg a baja.

28.: MÁTHÉ FERENC. 42 éves, szerelő. Nagyapja kubikos volt, édesapja lakatos. Ő szerelőként dolgozik, egyéni vállalkozó.

30.: CSILLAG KLÁRA. 46 éves, tanár, vállalkozó. Édesapja zsidó származású. Családja Erdélyből menekült Trianon után, az apa Párizsban tanult, majd az Alföldre került iparos. A II. világháborúban a család minden tagja – köztük az apa első felesége és kislánya – elpusztult Auschwitzban, miközben apja Szibériában volt hadifogoly. Hazatérése után kisüzeme miatt osztályidegennek minősítették. A köztársaság megalakulása után iparművész vállalkozó lett.

31.: ÁGOTHAI LÓRÁNTNÉ DIÓSI ORSOLYA. 74 éves nyugdíjas tanár, tisztviselő volt egy időben. Apja jómódú családja Trianon után menekült el Erdélyből, az apát kudarcok érték Magyarországon, fiatalon meghalt. A köztársaság megalakulása és a kommunizmus miatt B-listázták a szocializmus alatt, elveszti állását. Mélyen vallásos kálvinista.

34.: TÓTH I. ANDRÁS. 34 éves, kereskedelmi szakalkalmazott végzettségű, magyarországi. Nagyszülei még szegény napszámosok voltak, apja jött Pestre az anyjával együtt, és az ÁVO-nál kapott munkát, míg feleségének a BM-nél sikerült takarítónői álláshoz jutnia. Az apa századosként szerelt le, majd nyugdíjig gondnokként dolgozott. A rendszerváltás után öngyilkos lett.

35.: SZABÓ ENDRE. 36 éves, általános iskolai tanár. Egyik nagyapja vitéz volt, a másik a Tanácsköztársaság alatt népbiztos. Apja eredetileg géplakatos, ma egyéni vállalkozó.

lalkozó. Az ő pályafutása rendkívül zaklatott: egyik iskola jött a másik után, egyik munkahely a másik után – sehol nem tudott megállapodni.

43.: BODNÁR GYULÁNÉ KÁRÁSZ ESZTER. 28 éves, tanítónő. Nagyszüleinek 50 hold földjét államosították, az ő „kulákcsemete” gyermekeik már Pesten kerestek maguknak megélhetést. Apja kőműves, MSZMP-tag, édesanyja a rendszerváltás után FKGP-tag lett.

44.: HORVÁT JÁNOS. 53 éves, ács-asztalos, 1957-ben szerzett szakmunkás-bizonyítványt a BM Szakmunkásiskolájában. Nagypapjának 35 hold földje és ménesbirtoka volt. Amikor ezt államosították, és a földet elvették, nagypapa öngyilkos lett. Apjáról nem tud semmit, mert kiskorában elhagyta őket. Nagyszülei földjét államosították, a gyerekek Pesten kerestek menedéket.

45.: KASZÁS ISTVÁN. 72 éves, nyugdíjas villanyszerelő. Apja a Felvidékről származott, először Trianon után települtek át, majd a család egy része visszaköltözött. Őket 1947-ben újból kitelepítették. A szülők „kupecparasztok”, miután kevés földjüket téjeszesítették, Pesten találtak menedéket. Fia jogászdoktor.

46.: DÉNES ANDRÁS. 37 éves, iparművész, jelenleg egy főiskolán művészettörténetet oktat. Nagyszülei elváltak, nagyanyja második férje a kalandos életű katona, aki vöröskatona és Horthy kitüntetésre is volt. Apja jogász, akit a szocializmus emelt ki.

47.: PASKÓ BÉLA. 32 éves, lakatos. Pesti agglomerációban dolgozó kisiparos fia. Üzemben szerszámlakatos volt, munkahelye elvesztése után előbb egy kisiparos foglalkoztatta, majd kiváltotta az ipart, és szülei pestkörnyéki kis házának telke alkalmas hely volt lemezlakatos munkákra. Jól induló kisvállalkozása maffiák beavatkozása miatt kifulladásra jutott.

48.: POGÁNY GYÖRGYNÉ NAGY ILONA. 54 éves, tanítónő. Szülei egy kicsi faluból származtak, nagy szegénységben éltek, ezért a háború után Tolna megyei kitelepített svábok földjére költöztek. Virágzó gazdaságukat a Rákosi-rendszer tette tönkre, végül apja 1953-ban leadta a földet, mert nem tudták már fenntartani a gazdaságot.

50.: VAMOS BÉLA. 65 éves. Gazdasági szakember. Nagypolgári családból származik, apja nemzetközi jogi szakértő. Zsidó származásúak. Munkaszolgálatba viszik, kegyetlen helyre kerül, de túléli. Apját az Ügyvédi Kamarából kizárják zsidó származása miatt. 44-ben az egész családját deportálják, a húga életben marad. Radikális antifasizmusa a kommunistákhoz vezet. Közgazdasági Egyetemet végez. Egy nagyüzemben magas beosztásba kerül. Polgári származása, nemzetközi kapcsolata okot ad arra, hogy az egyik koholt perben vádlott legyen. Szabaddá válása után csak a szakmára koncentrál. A kilencvenes években gazdasági tanácsadó irodát nyit, ami a kezdeti lendület után csökkenő sikerrel működik.

52.: NÉVAI ERZSÉBET. 42 éves, általános iskolai tanítónő. Anyai nagypapa burgenlandi, nagyanyja felvidéki származású. A nagymama meghal spanyolnáthában, ezért édesanyját Burgenlandban a jómódú dédnagymama nevelte, majd annak halála után nagypolgári nevelőszülőkhöz került, akiket a szocializmusban birtokuk, virágoltjuk és a férfi tisztségei miatt kitelepítettek. A nevelőanya zsidó származású volt. Apja

vidékről érkezett Pestre, itt végezte el a jogot, majd '56-ban disszidált, ezért anyját elbocsátották az állásából. Ő esti főiskolán végzett.

53.: TEMESSY KLÁRA. 46 éves, mérnök végzettségű vállalkozó. Apai nagypapa, apja és annak minden testvére katona volt, ezért apját mint háborús bűnöst feljelentette az a család, akiket a németek elől bújtatott. Apját és terhes édesanyját bebörtönözték, majd 1952-ben a házukat is elvették. A rendszerváltás után beadott kárpótlási kérelmét elutasították.

54.: SOMORJAI BÉLA. 45 éves, művész, énekes, zeneszerző, költő, a dolgozók gimnáziumában érettségizett. Családja mindkét ágon erdélyi iparoscsalád volt. Vagonba rakva telepítették át őket Magyarországra. Apja vasúti tiszt lett, majd 1950-ben elvitték – soha többet nem hallottak róla, nagybátyját is internálták. Anyját (könyvtáros), aki a „Fényes szelek” nemzedékéhez tartozik, elítélik, ő a „Nagy generáció” tagjának vallja magát. Szemben állt a szocializmussal, de a rendszerváltás kihúzta láb alól az ellenállás talaját.

55.: KÓSA TIBOR. 49 éves, vállalkozó, esti technikumot végzett. Családja cseh huszita eredetű, elmagyarosodásuk után, a Felvidékről telepítették át őket. Nagypapa nyomdász, apja jogász végzettségű, aki a két világháború között parlamenti képviselő volt, amiért a háború után 10 évre orosz hadifogságba került. Ez a bélyeg végig kíséri az egész család életét.

58.: ILLÉS GÁBORNÉ KÁNYA JUDIT. 27 éves, érettségizett laboráns. Anyai nagypapa saját földdel is rendelkező uradalmi intéző volt, aki az ötvenes években, miután földjét elvették, Budapestre kényszerült költözni. Apai nagypapa munkás, majd kerületi párttitkár, később egy nagyvállalat igazgatója lett. Édesapja gépészmérnök, vezető lett. Ő most próbál tovább tanulni.

59.: BALOGH ISTVÁN. 68 éves, nyugdíjas. Édesapja uradalmi cseléd volt, majd egy zsidó bérelő segítségével saját földre tett szert. Tragédiája, hogy a földet be kellett vinnie a térszbe. Ekkor az egész család Pestre jött, itt a fiúból kalauz, majd tűzoltó lett.

60.: KRIZSÁN LÁSZLÓ. 72 éves, egyetemet végzett, nyugdíjas nyomdász. Szülei erdélyi származásúak, apósa a román király lovásza és parádéslovasa volt, aki a gazdasági világválság után sofőrnek állt. Szülei is ebben az időben mentek tönkre, és jöttek át Magyarországra.

61.: VARGA ISTVÁN. 68 éves, szobrász. Egyik nagyanyja lengyel származású, apa nagypapa iparos volt, családjával együtt Párizsban teremtett magának egzisztenciát, ám 1919-ben hazatoloncolták. Apja kereskedő volt, a Rákosi-korban mindenüke elkobozták. Ő a szocializmus alatt kiemelt, népszerű művész lett, több állami kitüntetésben is részesült.

62.: MIKLÓSI ANNAMÁRIA. 41 éves, vállalkozó. Anyai ágon a család Erdélyből származik, nagyszülei értelmiségiek és tisztviselők. Apai nagyszüleinek manufaktúrája volt, apja értelmiségi. Ő adminisztrátorként dolgozott, de elbocsátották, most önállóan próbálkozik.

64.: DEÁK PÉTER. 42 éves, tanár. 1956-ban megtörik életútja, és nincs maradása a faluban.

65.: KOVÁCS-NAGY JÓZSEF. 51 éves, szellemi szabadfoglalkozású, feltaláló. Az anyai nagyszülőknek 40 hold földjük volt, a nagypapa találékony, újtó gazdaember. Az apai nagyszülőknek kisebb birtokuk volt, így a vagyoni különbségek miatt a szülők csak későn házasodhattak össze. Az anyai nagypapa földjét tagosították: 17 darabot kapott, amiket nem tudott megművelni, ezért mindenüket elvették. A család végül Pestre költözik, mivel a faluban már nincs maradásuk. Ő vállalkozóként ma sokfelé próbálkozik.

66.: KABAI LÁSZLÓ. 45 éves, gyári munkás, munkanélküli. Háromgenerációs munkáscsaládból származik. Nagypapa a Morva-vidékről jött, sokáig emlegetett kiváló szakmunkás. Ő, maga ugyanabban a gyárban inaskodott, amit most felszámoltak. Szakmájában elhelyezkedni nem tudott. Ismerősei „ajánlották be” a kereskedésbe, ami jó kereseti forrás.

67.: PALÁSTHY KÁLMÁN. 34 éves, villamosmérnök, jelenleg egy külföldi-magyar magáncégnél ügyvezető. Apai nagypapa állomásfőnök, anyai nagypapa parádés kocsis, majd magánfuvarozó lett. Legmagasabbra apja jutott: gyári munkásból kiemelték, szakszervezeti vezető lett, majd 1968-tól a MÁV Biztosítónál töltött be magas pozíciót.

68.: NEMESSZEGHY KÁLMÁN. 52 éves, nagypapa főiskolát alapító rektor volt magas fizetéssel, ezért 1951-ben felkerült a kitelepítendőek listájára. Mezőgazdasági munkás lett, majd Pestre visszakerülve az általa alapított iskolában dolgozott segédmunkásként. Orvos nevelőanyjának ugyanezen okok miatt elveszik diplomáját, ápolónőként dolgozott.

69.: GERESEN ÉVA. 39 éves, munkaügyi intéző. Anyja háztartásbeli, apja autószerelőből lett párttitkár. Fiatalkorában egyáltalán nem azonosult apja nézeteivel, sőt templomba is járt, bémálikozott is, ezért viszont apját mint megbízhatatlant elbocsátották állásából, újra autószerelő lett.

70.: SZÉKELYHIDY GERGELY. 40 éves, műszerész a BKV-nál. Az apai család Erdélyből menekült az első világháború után. A nagypapa tehetséges esztergályos volt, négy fiából kettő Ludovikás tiszt lett, akiket a háború után háborús bűnösnek bélyegeztek, és ez a bélyeg végigkísérte az egész családot. Anyai nagypapa ferencvárosi pallér, az apa halála után ő vette át a család irányítását. Ő inasiskolát végzett, majd estin szakközépiskolát. Lázadó fiatalelként kapcsolatba került a demokratikus ellenzékkel.

71.: BARTIS FLÓRA. 63 éves, nyugdíjas tanárnő. Apjának 8 hold földje volt, amit nagy szakértelemmel művelt. 1951-től folyamatosan zaklatták, mivel nem tudta teljesíteni a beszolgáltatást, míg végül beadta a földet a térszabó. A szülők nyomorogtak, lányuk tartotta el őket. A férje sváb származása miatt – bár nem tartozott a kitelepítendőek közé – sokszoros hátrányt szenvedett el a szocializmus idején.

72.: TELKES ISTVÁNNÉ VANAI ZSUZSA. 46 éves, vállalkozó, vegyipari szakközépiskolát végzett. Családja mindkét ágon erdélyi származású. Budapestre a II. világháború után jöttek. Édesapja történész, egyetemen tanított 1957-ig, majd '56-os

részvétele miatt másfél évre elítélték, és csak segédmunkásként kapott állást. Őrlelő válása után anyai nagypapa nevelte. 1961 után könyvtárban dolgozhatott.

73.: KÁLMÁN JÓZSEFNÉ BODOR KATALIN. 44 éves, anyagbeszerző. Nagypapa sz nagyanyja lengyel származású volt, a Monarchia idején kötöttek házasságot. M két család jómódú volt, így '49 után mindenüket elvették, földönfutók lettek, P költöztek.

74.: TÉRI ZOLTÁNNÉ KOCSIS MÁRIA. 41 éves, nyelvtanár. Nagyszülei módos rasztgazdák, ezért mint kulákokat üldözték az egész családot. Apja nem kapott r kát, ezért kubikosnak ment, majd, miután rehabilitálták, a művezetőségig eme dett. Ő bankban kapott állást.

75.: GÁBORNÉ KELEMEN ILONA. 59 éves, nyugdíjas titkárnő. Anyja egy belv si házban takarítónő, házmester, nevelőapja kisiparos. Nagy szegénységben neve emiatt nem is tanulhatott tovább – ebben látja ma is élete tragédiáját. 1988-ig f tag volt, 1990-ben ment nyugdíjba.

76.: KÁLMÁR JÓZSEFNÉ STEIN ÉVA. 36 éves, szakközépiskolai végzettségű műs rajzoló. Anyai nagypapa hitközségi kántor volt, apai nagypapa zsidó származása nére tiszti rangot ért el az I. világháborúban. Édesanyja titkárnő, apja elektromé rész volt, fiatalon meghaltak. Nagyon keveset tud a család történetéről, mert z ságukról soha nem beszéltek otthon. Ő ma már izraelita vallásban neveli két lár

78.: JÁNOSI PÉTERNÉ SZILASSY TEKLA. 69 éves, minisztériumi tisztviselő, ko ban könyvtáros, nyelvtanár volt. Felvidéki nagybirtokos családból származik, a lők először Trianon után menekültek Magyarországra. Mérnök apja egy időre v tért, nem akarta magukra hagyni idős szüleit. Az édesapát 1947 után bebörtönöz a börtönben halt meg. Testvéreit munkatáborba viszik, őt származása miatt B-lis zák, csak fizikai munkát kap. Később nyelvtudása segíti megfelelő munkához. M az öt gyermeke felsőfokon tanult tovább.

79.: BALOG GÁBOR. 42 éves, vállalkozó. A nagyszülők Ausztriából származ A Monarchia összeomlása után az ötvös nagypapa Pesten talált magának munká párt. Édesapja mérnök. Ő ma vállalkozó, lehetőségeit a rendszerváltásnak köszön

401.: TAKÁCS LAJOS. 40 éves, vasbetonszerelő. Anyja földműves családból s mazik, apja – nyolc testvérevel együtt – bányász volt. Segédmunkás volt. Ami a gyárat bezárták csak rövid ideig „lófrált”. Hobbija volt a szobafestés, addig r noknak, barátoknak szívességből csinálta, ezután ez lesz a megélhetése. Nehézség be ütközött egyéni vállalkozóként, ezért alkalmazotként kellett elhelyezkednie.

403.: SOMOGYI LÁSZLÓ. 32 éves, alkalmi munkás. Nagyszülei szegények, csak a nagypapjának sikerült földet szereznie, amiért a Rákosi-korszakban kulákká nyi nították. Apja „díszhuszár Rákosi seregében”, 1956 után alig kap munkát, végül n nehezen elindul fölfelé. Ő gépészeti szakközépiskolát végzett, majd két évet a Misk

¹ A 400-as számmal kezdődött a pótfelvételek jelölése, amelyeket a válaszmegtagadások miatt, i ve a hiányos interjúk pótlására készítettünk.

Műszaki Egyetemen, emellett kőműves segédmunkás volt, majd egy múzeumban mindenestül. Jelenleg alkalmi munkákból él.

404.: VÁRINÉ KÉRÉSZ MARGIT. 48 éves, varrónő, szakmunkásképzőt végzett. Apai nagyapja mozdonyfűtő, anyai nagyapja birtokos paraszt volt, akinek szerencsésebb volt, ha elmegy a falujából, és a fővárosban keres megélhetést és munkát, mivel 20 hold földjét 1949-ben államosították. Apja fodrászból lett katona, őrnagyként szerezte le, anyja házmester volt, majd háztartásbeli. Ő jelenleg bedolgozó, egy magán-kereskedésbe szállít.

405.: KÖNIG LÁSZLÓ. 46 éves, vállalkozó. Apja sváb, anyja horvát származású. Anyai nagyapja kilenc gyereket nevelt, ám '56 után minden földjüket elvették, így a család nagy nyomorban élt. Apja, anyja nem került a kitelepített svábok közé, mégis elüldözték a faluból őket. Iparos lett. Nem ment üzembe dolgozni, önállóságát mestere segítségével és a maga erejéből mindig megőrizte. Ennek a nagyszerű mesterének köszönheti ma is tudását, élete eredményét és sikeres vállalkozását.

406.: TAKÁCS BÁLINT. 45 éves, vállalkozó. Apai ágon erdélyi református családból származik. Nagyszülei Trianon után menekültek Magyarországra. Apja Pesten új szakmát tanult ki: kovács lett. Apja szakmáját folytatja, annak halála után továbbviszi a vállalkozást.

407.: SUK KÁROLY. 30 éves, épületgépész. Nagyszüleit kitelepítették, bár nem tartoztak a kitelepítendő kategóriájába. Apja és anyai családja itthon maradt. Apja lakatos volt, majd vezető technikus, esti tagozaton elvégzi a Műegyetemet, a gyárban mérnökként egyre magasabb pozícióba kerül. Ő szakmunkás. A vállalat, ahol dolgozott, az interjú készítésekor ment csődbe. Vállalkozói tervei vannak.

408.: BALOGH PÉTER. 21 éves, szakképzett eladó. Nagyszülei földművesek, anyai nagyapja kivándorol Amerikába. Apja 20 éves koráig iparos volt, majd pénzügyi okokból rendőrnek jelentkezett. 30 évesen hivatásos katona lesz, és a Határőrséghez került. Anyja nyilvántartás-vezető egy gyárban. Ő cukrászdában dolgozik, kereskedelmi szakmunkásképzőt végzett.

410.: KOLOMPÁR ZSÓFIA. 33 éves, segédápoló, énekes-táncos. Apai nagyapja kovács, anyai nagyapja bőgős volt. Édesapja kőműves. Roma származásuk miatt 1956 után apja nem kapott munkát a faluban, és menekülniük kellett, mivel a faluból elüldözték őket.

Irodalom

Andorka Rudolf: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1982.

Andorka Rudolf – Harcsa István – Kulcsár Rózsa: *A társadalmi mobilitás történeti tendenciái*. Statisztikai Könyvkiadó, Budapest, 1975.

Andorka Rudolf et al.: *A társadalmi szerkezet, rétegződés, mobilitás és az életmód ható alakulása 2005-ig*. Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológiai Tanszék, Budapest, 1988.

Andorka Rudolf-Spéder Zsolt: Szegénység a '90-es évek elején. In *Társadalmi ri 1994*. Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.). Társadalmi Kiadó, Budapest, 1994.

Aron, Raymond: *Tanulmány a szabadságjogokról*. Raymond Aron Társaság, Budapest, 1994. 51–93.

Bartha Eszter: Munkások a munkásállam után. A változás etnográfiaja egy volt cialista „mintagyárban”. In Némédi Dénes – Szabari Vera – Fonyó Attila (szerk.): *Kötő-jelek 2002*. Az ELTE Szociológia Doktori Iskolájának Évkönyve, Budapest, 2003.

Bartlett, F. C.: *Az emlékezés*. Gondolat, Budapest, 1985. (eredeti 1932.)

Bauman, Zygmunt: *A modernitás és a holokauszt*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2001.

Bindorffer Györgyi: Névhasználat és hazafiság a dunabogdányi sváboknál. In Némédi Dénes – Szabari Vera – Fonyó Attila (szerk.): *Kötő-jelek 2002*. Az ELTE Szociológia Doktori Iskolájának Évkönyve, Budapest, 2003.

Bindorffer Györgyi: Történelmi tudat, nemzeti identitás. Svábok Baranyában és megyében. In Felkai Gábor – Molnár Attila – Pál Eszter (szerk.): *Forrásvidék. Társadalomtudományi tanulmányok Némédi Dénes 60. születésnapjára*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2002.

Boreczky Ágnes: *Magyarországi családváltozatok, 1910–1990*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 2000.

Boreczky Ágnes: Családtörténeti mozaik. A mobilitás és a migráció elbeszélése. *Századvég*, Budapest, 2002/1. 33–62.

Bozóky Éva: *Zord idők nyomában*. Pannónia könyvek, Pécs, 1998.

Böll, Heinrich: *Doktor Murke összegyűjtött hallgatásai*. Magvető, Budapest, 1971.

Böszörményi-Nagy Iván – Barbara R. Krasner: *Kapcsolatok kiegyensúlyozásának logusa*. Coincidencia, Budapest, 2001.

Braham, L. Randolph: *A népiértékek politikája I–II. A Holokauszt Magyarországon*. Mandátum, Budapest, 2003.

Bús János – Szabó Péter: *Béke poraikra...* Varietas '93 Kft. Hadtörténelmi Intézet Múzeuma, Budapest, 1999.

- Buziássy Károly: Idegen elemek Budapest népességében, különös tekintettel a letelepedési engedélyt nyert külföldiekre. *Statistikai Közlemények*, 65. kötet, KSH, 1932.
- Csalog Zsolt: *Romakönyv*. ANT–KO Kiadó, Budapest, 2001.
- Csalog Zsolt: *Csendet akarok!* ANT–KO Kiadó, Budapest, 1999.
- Csalog Zsolt: *A tengert akartam látni. Négy munkásportré*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1981.
- Csizmadia Ernő: *Az MSZMP agrárpolitikája és a magyar mezőgazdaság*. Kossuth, Budapest, 1984.
- Csorba László: Izraelita felekezeti élet Magyarországon a vészkorszaktól a nyolcvanas évekig. In *Hét évtized a hazai zsidóság életében II*. MTA Filozófiai Intézet, Budapest, 1990.
- Daróczi Etelka – Kovács Katalin: *Halálzási viszonyok az ezredfordulón: Társadalmi és földrajzi választóvonalak*. 2004/2 NKI Kutatási jelentések.
- Donáth Ferenc: *Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945–1975*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.
- Donáth Ferenc: *Demokratikus földreform Magyarországon: 1945–1947*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969.
- Dupcsik Csaba – Repárszky Ildikó: *Történelem IV*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 2003.
- Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. Franklin, Budapest, 1946.
- Erdei Ferenc: *Parasztok*. Akadémiai Könyvkiadó, Budapest, 1973.
- Esterházy Péter: *Javított kiadás*. Magvető, Budapest, 2003.
- Fazekas Károly (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök 2001*. Az MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont Országos Foglalkoztatási Közalapítványa, Budapest, 2001.
- Fazekas Károly – Varga Júlia (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök 2004*. Az MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont Országos Foglalkoztatási Közalapítványa, Budapest, 2004.
- Ferge Zsuzsa: *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. Kávé Kiadó, Budapest, 1998.
- Ferge Zsuzsa: *Elszabaduló egyenlőtlenségek*. Hilscher Szociálpolitikai Egyesület, ELTE Szociológiai Intézet, Budapest, 2000.
- Ferge Zsuzsa: *Kétsebességű Magyarország*. ELTE–TÁTK Szociális Munka és Szociálpolitika Tanszék, Budapest, 2003.
- Feyerabend, Paul: A kultúrákutatás esélyei. *Replika*, 13–14. 1994. június.
- Frey Mária: Munkanélküliekből lett vállalkozók. *Szociológiai Szemle*, 1995. 1.
- Gábor László – Szalai Júlia: Az én ötvenhatom, a te ötvenhatod, az ő ötvenhatjuk. 2000, 1994. 1. 11–21.
- Galántai József: *A trianoni békekötés, 1920. A párizsi meghívástól a ratifikálásig*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1990.
- Gosztonyi Péter: *A magyar honvédség a második világháborúban*. A Katolikus Szemle kiadása, Róma, 1986.

- Gyáni Gábor: *Bérkaszánya és nyomortelep*. Magvető Kiadó, Budapest, 1992.
- Gyáni Gábor: *Hétköznapi Budapest: Nagyvárosi élet a századfordulón*. Budapesti rosháza, Budapest, 1995.
- Gyáni Gábor: *Az utca és a szalon: A társadalmi térhasználat Budapesten 1870–19*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 1999.
- Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000.
- Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998.
- Gyáni Gábor: Lakásépítés és szociális lakáspolitikai Magyarországon 1920–1944. Mazsu János (szerk.): *Iparosodás és modernizáció*. KLTE Történelmi és Klasszika–Filológiai Intézete, Debrecen, 1991. 137–152.
- György Péter – ifj. Gyurkó Zsolt: *Utánzatok városa – Budapest*. Cserépfalvi, Budapest, 1993.
- Halmosy Dénes (szerk.): *Nemzetközi szerződések 1918–1945*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1983.
- Hankiss Elemér: *Társadalmi csapdák; Diagnózisok*. Magvető Kiadó, Budapest, 1999.
- Hobsbawm, E. J.: The social function of the Past. Some questions. *Past and Present* 55. 1972. 3–17.
- Horváth Ágota: *Az elmesélt idő: családsorsok a huszadik századból*. Budapest, MTA Szociológiai Intézet, Max Weber Alapítvány. Kávé Kiadó, 1996.
- Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni*. Tanulmányok, dokumentumok. Aktív társadalom Alapítvány – Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2000.
- Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia (szerk.): *Munkástörténet, munkástanulmányok*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2003.
- Hoyer M. Rozália képei. In *Magyar emlékműcsesek*. Tanulmányok a KúT pszichológiai rendelő gyakorlatából. Magatartástudományi füzetek. 4. Budapest, 1991.
- Hoyer Mária: Az elég jó család. Mindent megbeszélni vagy mindent eltitkolni. Virág Teréz (szerk.): *Elhúzódó társadalmi traumák hatásának felismerése és gyógyítása*. Animula Kiadó, Budapest, 1997. 51–61.
- H. Sas Judit: *Szubjektív történelem, 1980–1994*. Budapest, MTA Szociológiai Intézet, Societas Alapítvány. 1995.
- H. Sas Judit: *Közelmúlt. Rendszerváltások, családtörténetek*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2003.
- Józan Péter: A budapesti halandósági korkülönbségek ökológiai vizsgálata – 1980–1990. *Demográfia* 1988. 2–3.
- Juhász Pál: A falusi betegek neurózisának kórokai. *Ideggyógyászati Szemle*, 17., 1991.
- Juhász Pál: A neurózis morbiditásának alakulása egy magyar faluban, a lakók gazdasági megerősödése és az urbanizáció kezdetének fázisában, 1960–1971. *Ideggyógyászati Szemle*, 26., 1973.
- Jungert – Arnóthy Mihál: *Moszkvai napló*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1991.

- K. Horváth Zsolt: Az eltűnt emlékezet nyomában. Pierre Nora és a történeti emlékezetkutatás francia látkepe. *Aetas*, 1999. 3.
- Karády Viktor: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945)*. Replika Kör, Budapest, 2000.
- Karády Viktor: Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után. *Múlt és jövő*, Budapest, 2003.
- Kardos László – Pogány Mária (szerk.): „A fényes szelek nemzedéke.” Népi kollégiumok 1939–1949. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.
- Kárpótlás és kárrendezés Magyarországon, 1989–1998. Szerk.: Petri Edit. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998.
- Katus László: Budapest népességnövekedésének forrása a XIX. században. In Katus László (szerk.): *Polgárosodás Közép-Európában*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1991.
- Kemény István: *Közelről s távolból*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1991.
- Kemény István: *Szociológiai írások*. Replika Könyvek, Szeged, 1992.
- Kemény István: *Velük nevelkedett a gép*. Szociológiai tanulmányok. Magyar munkások a hetvenes évek elején. VITA, Budapest, 1990.
- Kemény István: A magyar munkásosztály rétegződése. *Szociológia*, 1972. 2.
- Kemény István – Havas Gábor – Liskó Ilona: *Cigánygyerekek az általános iskolában*. Oktatókutató Intézet – Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2002.
- Kertesi Gábor: Cigány foglalkoztatás és munkanélküliség a rendszerváltás előtt és után. Tények és terápia. In Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni*. Tanulmányok, dokumentumok. Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum, Budapest, 2000.
- Kestenber, J. S.: A túlélők gyermekei és a gyermek túlélők. *Thalassa*, 1–2, 1994.
- Keynes, J. M.: *A béke gazdasági következményei*. Révai Könyvkiadó, Budapest, 1920.
- Kónya Anikó: Az emlékezés klasszikus szemléletének visszatérése. *Replika*, 26., 1997. június.
- Kornai János: „Transzformációs visszaesés. Egy általános jelenség vizsgálata a magyar fejlődés példáján.” In *Útkeresés*. Századvég, Budapest, 1993. 165–207.
- Körösi Zsuzsanna – Molnár Adrien: Az ötvenhatosok második nemzedéke. In *Elhúzódozó társadalmi traumák felismerése és gyógyítása*. Animula Kiadó, Budapest, 1997. 67–80.
- Körösi Zsuzsanna – Molnár Adrien: *Titokkal a lélekben éltem. Ötvenhatos elítéltek gyermekeinek sorsa*. 1956-os Intézet, Budapest, 2000.
- Kovács Imre: *A néma forradalom*. Cserépfalvi – Gondolat – Tevan, Budapest, 1989.
- Kuczai Tibor – Lengyel György – Nagy Beáta – Vajda Ágnes: Vállalkozók és potenciális vállalkozók. Az önállósodás esélyei. *Századvég*, 1991. 2–3. 34–48.
- Kuczai Tibor – Vajda Ágnes: Privatizáció és második gazdaság. *Holmi*, 1992. 1. 99–110.
- Kuczai Tibor: *Kisvállalkozás és társadalmi környezet*. Replika Könyvek, Budapest, 2000.

- Ladányi János – Szelényi Iván: Cigányok és szegények Magyarországon, Romániában és Bulgáriában. *Szociológiai Szemle* 12. 2002/4. 72–94.
- Laki László – Biró A. Zoltán: *A globalizáció peremén*. MTA Politikai Tudomány Intézete, Budapest, 2001.
- Laki Mihály: *Kisvállalkozás a szocializmus után*. Közgazdasági Szemle Alapítvány Budapest, 1998.
- Laki Mihály – Szalai Júlia: *Vállalkozók vagy polgárok?* Osiris Kiadó, Budapest, 2001.
- Laky Teréz: *A munkaerőpiac keresletét és kínálatát alakító folyamatok*. Munkaügyi Kutatóintézet – „Közösen a Jövő Munkahelyeiért Alapítvány”, Budapest, 1999, 2000.
- Laky Teréz: Az atipikus foglalkozások. In Munkatudományi tanulmányok: *Foglalkoztatás, munkanélküliség*. „Közösen a Jövő Munkahelyeiért Alapítvány” – Munkaügyi Kiadó, Budapest, 2001.
- Lányi András: *Valahol már megint utat veszítettünk*. Liget Kiadó, Budapest, 1995.
- Lányi András: Szenvedéstörténet. In *Elhúzódozó társadalmi traumák hatásának felismerése és gyógyítása*. Szerk.: Virág Teréz. Budapest, 1997. 23–26.
- Lengyel György: *Gazdasági elit*. MTA Szociológiai Kutatóintézet Értékszociológiai és Társadalomtudományi Elemzések Műhelye. Budapest, 1982.
- Lengyel György: *A gazdasági elit átalakulása*. Közszoigálati Tanulmányi Központ. Kutatási beszámolók 11. Budapest, 1997.
- Levi, Primo: *Ember ez? Fegyvernyugvás*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1994.
- Levi, Primo: *Akik odavesztek és akik megmenekültek*. Mérleg Könyvek. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990.
- Litván György – S. Varga Katalin (szerk.): *Bibó István, 1911–1979. Életút dokumentumokban*. 1956-os Intézet, Budapest, 1995.
- Lóránt Károly: Tíz év túlzott áldozataiból tanulunk végre? *Üzleti* 7, 2000. július.
- Losonczy Ágnes: *Életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1977.
- Losonczy Ágnes: Polgárosodás? Fogalom és valósága. *Replika*, 1993/3–4.
- Magyarország a második világháborúban. Lexikon. Főszerk.: Sipos Péter. Szerk.: Ravasz István. Petit Real, Budapest, 1997.
- Magyar történeti szövegyűjtemény 1914–1999. I–II. Szerk.: Romsics Ignác. Osiris Kiadó, Budapest, 2000.
- Márkus István: *Kifelé a feudalizmusból*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1971.
- Márkus István: *Mit láttam falun (1945–1966)*. Magvető Kiadó, Budapest, 1966.
- Mazsu János (szerk.): *Iparosodás és modernizáció*. KLTE Történelmi és Klasszika-Filológiai Intézete, Debrecen, 1991.
- Megtörölés. 1956 kézikönyve III. Főszerk.: Hegedűs B. András. 1956-os Intézet, Budapest, 1996.
- Munkaerőpiaci helyzetjelentés. Havi jelentés. Országos Munkaügyi Központ, Budapest, 1990. január és 1993. december.

Neményi Mária: Az egészségre ható tényezők strukturális, etnikai és kulturális összefüggései. Bevezetés. In Forray R. Katalin (szerk.): *Romológia – Ciganológia*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs, 2000. 43–52.

Nora, Pierre: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, 1999. 3.

Olick, J.K. – Robbins, J.: A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a 'kollektív emlékezettől' a mnemonikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálatáig. *Replika* 37, 1999.

Orbán Sándor: *Két agrárforradalom Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.

Ormos Mária: *Padovától Trianonig, 1918–1920*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1984.

Ottlik Géza: *Iskola a határon*. Magvető Kiadó, Budapest, 1983.

Örkény István: *Lágerek népe*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1981.

Patai, Raphael: *The Jews of Hungary. History, Culture, Psychology*. Wayne State University, Detroit, 1996.

Petrochevich Horváth Emil: *Jelentés az OMH 4 évi működéséről*. Budapest, 1924.

Pelle János: A „mezítlásos vérvád”. A kunmadarasi pogrom. In 2000, 1990/7–8. 69–76.

Pető Iván – Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985, I.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985.

Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz I. 1896–1953*. 1956-os Intézet, Budapest, 1996.

Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz II. 1953–1958*. 1956-os Intézet, Budapest, 1999.

Ricoeur, Paul: *Time and Narrative*. University of Chicago Press, Chicago, 1984.

Ricoeur, Paul: *Emlékezet – felejtés – történelem*. In Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijarat Kiadó, Budapest, 1999.

Ricoeur, Paul: Az én és az elbeszélte azonosság. In uő: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 373–413.

Ripp Zoltán: A Kádár-korszak első éve. *Rubicon* 9. évfolyam, 1998/1.

Róbert Péter: *Társadalmi mobilitás: hagyományos és új megközelítések*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Új Mandátum Kiadó, Budapest, 1998.

Róbert Péter: *Társadalmi mobilitás: a tények és vélemények tükrében*. Válogatott tanulmányok. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Századvég Kiadó, Budapest, 2000., 2001.

Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.

Romsics Ignác (szerk.): *Trianon és a magyar politikai gondolkodás, 1920–1953*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998.

Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.

Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás*. Rubicon Kiadó, Budapest, 2003.

Ságvári Bence: *„A legjobb dolog az, hogy van munkahelyem...” Munkavállalók helyezi a multinacionális vállalatoknál*. Kézirat, 2003.

Schacter, Daniel L.: *Emlékeink nyomában*. Háttér Kiadó, Budapest, 1998.

Schumpeter, Joseph A.: A vállalkozó. In Lengyel György (szerk.): *Szociológiai Füzet* 28. ELTE Szociológiai Intézet és Továbbképző Központ, Budapest, 1982. 29–5

Simonyi Ágnes (szerk.): Tizenegy falu, ötvenöt család. Kisgyermekes, munkanélki családok hátrányos munkaerőpiaci térségekben. *Munkatudományi tanulmányok Struktúra*. Közösen a Jövő Munkahelyeiért Alapítvány – Munkaügyi Kiadó, Budapest, 2001.

Solt Ottilia: *Méltóságot mindenkinek. Összegyűjtött írások*. Beszélő, Budapest, 1999.

Somlai Péter: *Húsz év. Családi kapcsolatok változásai a XX. század végi Magyarországon*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2002.

Standeisky Éva: A kommunista polgárelenesség. *Budapesti Negyed* 8., 1995. ny

Stark Tamás: *Magyarország második világháborús embervesztése*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1989.

Stark Tamás: Magyarország háborús embervesztése. *Rubicon*, 9. sz. 44–48. o. 2000.

Stark Tamás: *Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után, 1939–1955*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1995.

Svéd László (szerk.): *Megforgatott világ megforgatók. A magyar népi kollégiumi mozgalom ismeretlen dokumentumai*. Politikatörténeti Alapítvány, Budapest, 1994.

Szakács Sándor: *A népi demokratikus agrárfejlődés kezdetei Magyarországon 1945–* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.

Szakács Sándor – Zinner Tibor: *A háború „megváltozott természete”. Adatok és alékok, tények és összefüggések, 1944–1948*. Genius Gold Kiadó, Budapest, 1999.

Szakály Sándor: A magyar katonai felső vezetés társadalmi és anyagi helyzete 1919–1945. In Hajdú Tibor (szerk.): *A magyar katonatisztek (1848–1945)*. Budapest, 1989.

Szakolczai Attila: Az 1956-os forradalom és szabadságharc. 1956-os Kutatási Könyvkiadói Közhazsnú Társaság, Budapest, 2001.

Szalai Erzsébet: *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. At Kiadó, Budapest, 2001.

Szalai Erzsébet: *Az elitek átváltozása*. Tanulmányok és publicisztikai írások 1994–1996. Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1996. (első kiadás), Új Mandátum Kiadó, Budapest, 1998. (második kiadás)

Szalai Erzsébet: Tulajdonviszonyok, társadalomszerkezet és munkásság. *Kritika* 2004. szeptember

Szalai Júlia: Történelmi prizmak. In Horváth Ágota (szerk.): *Az elmesélt idő: családok a huszadik századból*. MTA Szociológiai Intézet, Max Weber Alapítvány Kávé Kiadó, Budapest, 1996.

Szalai Júlia: *Uram! A jogaimért jöttem!* Esszék, tanulmányok. Új Mandátum, Budapest, 1998.

- Szél Tivadar: A budapesti házasságok. *Statistikai Közlemények*, szerk: Illyefalvi I. Lajos, 86. kötet, 4. 252.
- Szelényi Iván – Szelényi Szonja: Elitcirkuláció vagy elitreprodukció. In *Társadalmi riport 1996*. Szerk.: Andorka – Kolosi – Vukovich. Társk, Budapest, 1996.
- Szociális és munkaerőpiaci politikák Magyarországon. Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet. OMIKK, Budapest, 1996.
- Takács Ádám: Michel Foucault és a történelem tapasztalata. *Századvég*, 1998. tél
- Tar Imre: *A parasztság társadalmi termelési viszonyainak átalakulása 1930–1985*. Kossuth Kiadó, Budapest 1988.
- Tengelyi László: *Élettörténet és sorseseemény*. Atlantisz, Budapest, 1988.
- Thompson, Paul: *The Voice of the Past. Oral History*. Oxford University Press, Oxford, 1988.
- Tímár János: A foglalkoztatás és a munkanélküliség sajátosságai a poszt szocialista országokban. *Közgazdasági Szemle*, 7–8., 1994.
- Toffler, Alvin: *Hatalomváltás. Tudás, gazdaság és erőszak a XXI. század küszöbén*. Európa, Budapest, 1993.
- Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–48 között*. Bács–Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét, 1993.
- Ungváry Krisztián: *Budapest ostroma*. Corvina Kiadó, Budapest, 1998.
- Ungváry Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Osiris Kiadó, Budapest, 2004.
- Utasi Ágnes: *Középosztály. Kapcsolatok*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2000.
- Utasi Ágnes: Középosztályi életformák és életstílusok reprodukciója és új elemei. In Róbert – Sági – Kovács: *A középosztályok nyomában*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 1995.
- Vadkert Katalin: *A belső telepítések és a lakosságcsere*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 1999.
- Vajda Ágnes: A kisvállalkozások növekedéséről. In Lengyel György (szerk.) *A kisvállalkozások megszűnése, bővülése és kapcsolati rendszere*. BKE Szociológiai és Szociálpolitikai Tanszék, Budapest, 1999.
- Vajda Júlia: Az élettörténet szövegének szövete. *Jel-Kép*, 2003. 1., 89–96.
- Vajda Júlia – Kovács Éva: Élettörténet-kutatás a szociológiában. Identitás és narratíva. In Felkai Gábor – Molnár Attila – Pál Eszter (szerk.): *Forrásvidékek. Társadalomtudományi tanulmányok Némedi Dénes 60. születésnapjára*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2002, 352–366.
- Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.
- Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. 1956-os Intézet – Osiris, Budapest, 1995.
- Vargyai Gyula: *Magyarország a második világháborúban. Összeomlástól összeomlásig*. Korona Kiadó, Budapest, 2001.

- Vásárhelyi Mária: *Rendszerváltás alulnézetben. Domináns közkeletű vélemények latok*. Pesti Szalon, Budapest, 1995.
- Vikár György: *Az emlékezés ösvényén*. Balassi Kiadó, Budapest, 1994.
- Virág Teréz (szerk.): *A társadalmi traumatizáció hatásai és pszichológiájának talatai*. Animula Kiadó, Budapest, 1998.
- Virág Teréz (szerk.): *Elhúzódo társadalmi traumák hatásának felismerése és gyógy*. Animula Kiadó, Budapest, 1997.
- Wardi, Dina: *Emlékcésesek. A Holokauszt gyermekei*. Ex libris Kiadó, Budapest, 1995.
- Závada Pál: Teljes erővel. (Agrárpolitika 1949–1953). *Medvetánc*, 1984/2–3.
- Závada Pál: *Kulákprés. Család- és falutörténeti szociográfia*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1991.
- Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.

HP 19209

10/10/10

